

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ВИЩИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКРАЇНИ
«УКРАЇНСЬКА МЕДИЧНА СТОМАТОЛОГІЧНА АКАДЕМІЯ»**

Кафедра суспільних наук, українознавства та української мови

О. В. ДРОЗДОВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

**Навчально – методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни
студентами І курсу стоматологічного та медичного факультетів**

**П О Л Т А В А
2 0 1 0**

УДК 008 (477) (091) (075.8)

Розглянуто та затверджено на засіданні кафедри суспільних наук, українознавства та української мови ВДНЗ України «УМСА»

протокол № 2 від 14 жовтня 2010 р.,

**та на засіданні Центральної методичної комісії ВДНЗ України «Українська медична стоматологічна академія»
протокол № 2 від 20 жовтня 2010 р.,**

Автор:

Дроздова О.В., доцент кафедри суспільних наук, українознавства та української мови ВДНЗ України «Українська медична стоматологічна академія», кандидат історичних наук

Рецензент:

Ющенко Ю.П., доцент кафедри суспільних наук, українознавства та української мови ВДНЗ України «Українська медична стоматологічна академія», кандидат філософських наук

**© Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»**

ВСТУП

Дисципліна «Історія української культури» являється важливою частиною гуманітарної підготовки сучасного спеціаліста. «Історія української культури» - це синтетичний навчальний курс, побудований на основі наукових знань з етнографії, археології, історії, краєзнавства, етики, естетики, узагальненого історичного досвіду громадсько - побутового й виробничо – господарського життя українського народу.

Основна мета курсу – формування системи знань про закономірності культурного процесу в Україні, культури як специфічного та унікального феномена людства, розгляд української культури в історичному розвитку, в єдності та суперечності різноманітних процесів і тенденцій. Мета курсу «Історія української культури» полягає в оволодінні основними термінами та поняттями культури на рівні відтворення тлумачення та використання як у повсякденному житті, так і у професійній діяльності; вмінні застосовувати знання із історії української культури для визначення лінії особистої поведінки в умовах розмаїття культур та самоідентифікації як громадянина Української держави. Освоєння історії українського народу значною мірою забезпечує студентам усвідомлення ними національної своєрідності українського етносу, формує в них почуття національної гідності й честі.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є культура як система цінностей, їх зміст та призначення, основні концепції в їх історичному розвитку.

У кожному модулі подано матеріали до семінарських занять по змістовним модулям (темам), що містять проблемно-пошукові питання, тематику рефератів, додаткову літературу.

Він містить методичні рекомендації для самостійної роботи над змістовними модулями (темами), де коротко роз'яснюються найбільш важливі питання окремих тем, указуються посилання на літературу, питання для самоперевірки знань, список літератури.

Основними формами навчального процесу, які забезпечують вивчення студентами історії української культури, є навчальні та проблемні лекції, семінарські заняття, семінари-дискусії, презентації, рольові ігри, індивідуальна та самостійна робота, співбесіди з викладачами тощо. На вивчення курсу відводиться 60 годин, з яких передбачено 14 годин - на лекції, 26 годин - на семінарські заняття, 20 годин - на самостійну роботу.

За результатами вивчення курсу

Студент повинен знати:

- основні підходи до розуміння історії української культури, зміст яких відображає характер історичного розвитку української культури;
- характерні риси української культури;
- особливості культурних епох української культури, їх духовні цінності та пріоритети;
- художні стилі та шедеври української культури;
- історичні епохи становлення та розвитку української культури;
- найбільш важливі факти історії української культури;
- досягнення українського народу на кожному історичному етапі з часів трипільської культури і до наших днів;
- специфіку української культури як складової частини світового культурного процесу;
- побутові складові української культури;
- ознаки культурної ідентифікації українського народу.

Студент повинен уміти:

- аналізувати тенденції розвитку культури України в різні історичні епохи;
- вільно орієнтуватися в процесах розвитку української культури;
- кваліфіковано використовувати цінності української культури у професійній діяльності;
- пояснювати значення історії культури України в процесі гармонійного розвитку особистості та суспільства України.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Змістовний модуль 1. Культура України від найдавніших часів до початку XIV століття

Тема 1. Культура найдавнішого населення на території України

Поняття культури, його історико – філософський зміст. Розуміння культури у різні епохи й у різних культурних традиціях. Світова та національна культура, історична та регіональна типологія культури. Поняття «української культури». Розуміння української культури у минулі історичні епохи. Витоки культури України. Геополітичне положення й природнокліматичні особливості України та її вплив на культурний розвиток населення. Палеоліт та мезоліт на території України. Трипільська культура. Вплив скіфської культури на слов'янську культуру. Контакти землеробів середнього Подніпров'я з грецькими містами Північного Причорномор'я. Сарматський елемент слов'янської культури. Контакти слов'ян з Римською та Візантійською імперіями у період черняхівської культури. Формування основ слов'янської міфології. Проблема Велесової книги, її зміст. Мистецтво киммерійців та скіфів. Мистецтво східних слов'ян (народна архітектура, ужиткове мистецтво)

Тема 2. Культура Київської Русі

Витоки і формування культури Київської Русі (IX – X ст.). Розвиток державності і культури Київської Русі та його відображення в усній народній творчості. Прийняття християнства та його значення для розвитку культури. Київська Русь, Візантія, Болгарія: культурні взаємини. Писемність, освіта, перекладна література. Мистецтво (архітектура: традиції містобудування, житлове будівництво, сакральна архітектура; образотворче мистецтво: живопис, скульптура, іконопис). Мистецтво Київської Русі періоду феодальної роздробленості. «Слово о полку Ігоревім», «Житіє Феодосія Печерського», «Києво – Печерський патерик».

Тема 3. Культура Галицько – Волинського князівства

Історико – культурне значення утворення Галицько – Волинської держави. Розвиток сільського господарства, солеварних промислів, торгівлі. Фортифікаційна і будівельна діяльність князів. Роль Данила Галицького в культурному піднесенні князівства.

Церконі установи в культурному житті Галицько – Волинської землі. Літописання та книгописні майстерні в Галицькій землі. Галицько – Волинський літопис.

Галицька архітектурна школа. Кам'яна сакральна архітектура Галича. Іконописні традиції Галицько – Волинської землі.

Синтез в культурі Галицько – Волинської доби словянської спадщини і культурних зв'язків з Візантією, Західною і Центральною Європи та країн Сходу.

Змістовний модуль 2. Культура України кінця XIV – початку XXI століття

Тема 4. Культура України кінця XIV - першої половини XVII століття

Історичні умови розвитку культури України у литовсько – польський період: традиції Київської Русі та іноземний вплив. Входження українських князівств до складу Великого Князівства і Королівства Польського. Переорієнтація української культури на Захід. Політичні і церковні унії та їх наслідки для розвитку культури України. Литовсько – Руські літописи. Перекладна література.

Культура Ренесансу та Реформації в Україні. Українські студенти і професори у європейських університетах. Латиномовні письменники України XV – XVI ст.(Юрій Дрогобич, Павло Русин, Микола Гусовський, Себастьян Кленович). Люблінська унія 1569 року й розквіт культури України в останній третині XVI ст. Православне відродження: Максим Грек, Андрій Курбський, Константин – Василь Острозький. Острозька академія. Братства. Полемічна література України останньої третини XVI століття. Герасим Смотрицький, Христофор Філарет, Стефан Зизаній, Клірик Острозький, Іпатій Потій, Іван Вишенський.

Тема 5. Культура України другої половини XVII – XVIII століття)

Козацтво та його роль в культурі України. Освіта й інтелектуальне життя в Україні в другій половині XVII століття. Петро Могила і могилянство. Історична, полемічна, морально – дидактична література XVII століття. Густинський літопис. Мелетій Смотрицький, Захарія Копистянський. Мистецтво України: поєднання ренесансного й барокового стилів: початок формування українського різновиду бароко. Вплив на розвиток культури України освітніх центрів: Острозької та Києво – Могилянської академії. Феномен українського козацького бароко. Роль братств у розвитку та утвердженні української культури. Книгодрукування: витоки та становлення.

Історіографія Гетьманської України. Вертеп. Бароко і рококо в архітектурі та в мистецтві. Церковне і світське будівництво. Дерев'яне зодчество, іконопис.

Тема 6. Українське національно – культурне відродження (кінець XVIII – початок XX століття)

Класицизм в культурі України першої половини XIX століття. І.Котляревський, П. Гулак – Артемовський, Г.Квітка – Основ'яненко, Є.Гребінка. Кирило – Мефодіївське братство. Творчість Т.Шевченка. Архітектура: будівництво й реконструкція міст (Київ, Одеса, Полтава), садибно – паркове мистецтво (маєток Галаганів у Сокиринцях, парк Олександрія у Білій Церкві, парк Софіївка в Умані), скульптура (М.Козловський, І.Мартос), живопис і графіка (В.Боровиковський, В.Тропінін).

Культура Західної України в умовах феодально – кріпосницької системи Австрійської імперії. Галицько – карпатська школа українського романтизму. М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький.

Розвиток української музики: С.Гулак – Артемовський, М.Лисенко, К.Стеценко, М.Леонтович. Скульптура: Л.Позен, Ф.Балавенський. Живопис і графіка: К.Трутовський, М.Пимоненко, С.Васильківський, А.Куїнджі, Л.Жемчужников. Розвиток історико – культурних досліджень: А.Кримський, М.Грушевський.

Тема 7. Культура України XX - початку XXI століття

Культура України періоду Національної революції (1917 - 1921). Гетьманат, його культурна політика. Книговидавництво. Преса. В.Вернадський. Сутність «українізації» (1922 - 1932). Література: М.Рильський, В.Еллан – Блакитний, В.Сосюра, Драматургія і театр 20 – 30 – х рр.(Л.Курбас, Микитенко, П.Куліш). Новаторство «Мистецького об'єднання Березиль». Драматургія В.Винниченка та М.Куліша. Український кінематограф: О.Довженко.

Культура України в умовах тоталітаризму, Другої Світової війни і повоєнного розвитку. Освіта і наука, преса, публіцистика, література. Шістдесятники.

Культура України періоду розвитку радянського суспільства. «Відлига» і деєсталінізація. Дисидентський рух: Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Василь Стус, Ігор Калинець. Театр. Образотворче мистецтво. Утвердження «соцреалізму».

Українська культура в зарубіжжі. Культура України в умовах кризи радянського суспільства і становлення української державності. Громадсько – культурні і суспільно – політичні організації,

угруповання і рухи, їх значення в культурному житті українців.
Образотворче мистецтво, кіномистецтво і театр.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

№ з/п	Модуль 1. Культура України від найдавніших часів до початку XIV століття Змістовні модулі	Кількість годин за видами занять				
		разом	лекції	семінари	самостійна робота	
1	Культура найдавнішого населення на території України	9	2	4	3	
2	Культура Київської Русі	9	2	4	3	
3	Культура Галицько – Волинського князівства	8	2	2	4	
	Разом	26	6	10	10	
№ з/п	Модуль 2. Культура України кінця XIV – початку XXI століття Змістовні модулі	Кількість годин за видами занять				
		разом	лекції	семінари	самостійна робота	
4	Культура України XIV – XVII століття	9	2	4	3	
5	Культура України XVII – XVIII століття	8	2	4	2	

6	Українське національно – культурне відродження (кінець XVIII – початок XX століття)	9	2	4	3	
7	Культура України XX – початку XXI століття	8	2	4	2	
	Разом	4	3	8	16	10
	Разом по дисципліні	0	6	4	1	26

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ЗА ТЕМАМИ ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1

Змістовний модуль 1. Культура України від найдавніших часів до початку XIV століття

Тема 1. Культура найдавнішого населення на території України

Методичні поради до вивчення теми:

Мета теми полягає в тому, щоб з'ясувати предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія української культури», ознайомитися зі складниками та періодизацією української культури, основними етапами розвитку стародавньої культури східних слов'ян. Для її розуміння необхідно розібратися в наступних питаннях:

1. Предмет і метод курсу «Історія української культури».
2. Геополітичне положення й природнокліматичні особливості України та її вплив на культурний розвиток населення. Поняття «етнічна культура».
3. Періодизація розвитку української культури.
4. Основні етапи розвитку стародавньої культури східних слов'ян.

Розпочинаючи вивчення навчального курсу «Історія української культури», необхідно звернути увагу на те, що він спрямований на збагачення та розширення гуманітарної підготовки студентів, формування творчої активності майбутніх фахівців. Навчальна дисципліна дає уявлення про етапи історичного розвитку української культури, забезпечує розуміння зв'язку всіх складових культури – мистецтва, етнографії, матеріальної культури, наукового знання. **Завданням курсу** є розвиток у студентів почуття патріотизму, національної свідомості. Але не ставиться завданням зробити студентів професіоналами в царині літератури, мистецтва, музики, тощо. Однак не може бути кваліфікований фахівець, який не має розуміння про культуру виробництва, дизайн, культуру управління, мовлення та ін.

Існує багато визначень терміна «культури» (понад 500). Це пояснюється багатогранністю феномена та широким вживанням терміна в конкретних дисциплінах. Культуру стали розуміти як «людяність», що виділяє людину з природи.

Культура, як термін походить від латинського слова «cultura» – обробіток освіта, розвиток. Культуру поділяють на матеріальну і духовну. Матеріальна культура – це сукупність матеріальних благ, створених людською працею на кожному етапі суспільного розвитку.

Духовна культура – це рівень інтелектуального, морального, естетичного та емоційного розвитку суспільства.

Таким чином, «культура» – сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають творчу діяльність людей в освоєнні світу, у ході історичного розвитку суспільства. Культура є якісною характеристикою розвитку суспільства.

Навчальна дисципліна «Історія української культури» має на меті ознайомити з культурними та мистецькими надбаннями народів, що проживали та проживають на території нинішньої України.

Об'єктом вивчення «Історії української культури» є пам'ятки духовної і матеріальної культури, створені впродовж століть і зафіксовані в тих чи інших формах. Рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку культури виробництва, що також входить у коло дослідження історії культури. Зокрема, вироблена нашим народом культура землеробства стала основою для цього виду діяльності в усій Європі.

Складники української культури:

1. Доіндоєвропейський – походить з кам'яної доби (20000 – 2000 р.до н.е.), найяскравіша – трипільська культура (4000 – 2000 р. до н.е.), яку відкрив на початку ХХ століття Вікентій Хвойка (чех).Трипільці залишили нам хліборобство (плуг, воли, ячмінь, просо, пшеницю, приручених тварин, тип української хати (піч, посуд з випаленої глини з візерунками), будівельні матеріали (глина + вода + солома= саман), знаряддя праці(мотики, серп), устрій – матріархат (Берегиня);

2. Індоєвропейський – в епоху бронзи, після 2 тис. до н.е. Принесли: патріархат, культ Сонця, колесо – символ Сонця, мову, яка стала основою європейській мов, у тому числі української мови, десяткову систему числення;

3. Праслав'янські складники (скіфи, сармати, роксолани, алани). Зберігали патріархальну родину – громаду, яка сама дбала про себе; з обороною метою будували городища, управляли ним на віче, оборону виконували військові дружини. Обоожнювали сили плоди. Чужинці, описуючи слов'ян, відмічали: свободолюбиві, відважні, гостинні, люблять співати, носять вишиванки, жінок мають вірних. Слова в українській мові: соха, коса, граблі, жати, полоти, гуслі, бубон.

4. Балканські та іранські складники. Українська мова належить до тієї ж групи, що і сербо – хорватська. Існували безперервні зв'язки з балканськими народами («Вересова книга»). Іранські народи були корінним населенням а цій території, де зараз Україна. На сьогодні погано досліджена проблема.

5. Алтайські складники (тюрки й хозари). Мали помітний вплив на українську культуру (зовнішній вигляд козаків), зачіска

оселедець, танець навприсядки, звичай заправляти сорочку в шаровари, заліпляти фарш у тісто. Слово «козак» тюркського походження. Українські слова: відважний, одинокий, захисник, майдан, кошовий, частка, килим, шаровари.

Злиття перших шести складників створює базу української культури. Чотири наступних складники характеризують «культурні епохи», що їх проходила українська культура.

6. Античні складники: грецька й римська культури. Через колонії й міста – держави над Чориним морем у VIII ст. до н.е. впливали на розвиток будівництва, торгівлі, ремесла. Греки мали вплив на вироблення мистецького смаку наших предків (оздоблення посуду, будівництво). Рим – монети (I – III ст. н.е.). Українські слова: вино, коляда, тополя, черешня.

7. Германські складники. Вони були перші ще в чакси язичництва, коли словянські племена стикалися з германськими. Українські слова: князь, дума, полк, шолом, мито, хлів, тин. Друга хвиля розпочалася в II ст. н.е., коли прийшли готи й створили державу. Саме тоді відбулися християнські впливи. Українські слова: церква, хрест, піст. Третя хвиля розпочалася з часів служіння в княжих дружинах вікінгів (стяг, варяг, щогла). Швидко асимілювалися.

8. Візантійські складники. Найбільш сильні впливи розпочалися з 988 року, часу прийняття християнства. З Візантії прийшли в Україну: релігія, церковний устрій, азбука, зразки шкільництва й мистецтва, літератури, наука, концепція держави. Українські слова: планета, океан, діалект, астрономія, піраміда. Впливи були сильними до 1453 року, коли турки зайняли Константинополь.

9. Західно – європейські складники. Не була втрачена традиція вільного ставлення до Володимира Великого, Ярослава Мудрого (тесть Європи); зв'язки Галицького королівства (латинь, міське самоврядування «Магдебурзьке право»). З XVI століття впливи ці ще більше посилюються. Українська молодь навчається в західноєвропейських навчальних закладах. У XVII – XVIII століттях впливи продовжуються. Романтизм, що прийшов із Заходу сприяв вживанню народної мови в літературі. У другій половині XIX століття ізоляція від Заходу, яка була розірвана в XX столітті.

Отже, культура кожного народу, як бачимо, це і сума всього, що найкращі розуми цього народу створили від найдавніших часів до нинішніх часів.

Таким чином, навчальна дисципліна «Історія української культури» охоплює широкий спектр людської діяльності, пов'язаної з духовною й матеріальною спадщиною українського народу.

Варто звернутися до навчального підручника «Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII століття» професора М.І.Марченка (К.: Радянська школа, 1961 рік видання).

Слід відмітити важливу роль географічних чинників у творенні української культури.

Характерною рисою географічного становища України є її розташування між Центральною Європою та Азією. Важливе значення в господарському житті українських земель мали Чорне та Азовське моря, оскільки тут сходилися сухопутні та водні шляхи з України. Саме Чорним морем та його берегами йшли найважливіші шляхи, що з'єднували Україну з Кавказом, Малою Азією, Балканами.

Система річок на території України визначала вплив на господарське життя та на формування української народності. Головна водна артерія України Дніпро, що вбирає в себе низку середніх і дрібних річок України – Сейму, Псла, Ворскли, Десни, Ірпеня, Горині, Случа. Важливе значення мав і Дністер, по якому можна було дістатися із західноукраїнських земель до Чорного моря. На великих річках зосереджувалась людність. Тут виникали перші торговельні осередки – міста. За розміщенням населення по басейнах річок йшов і політичний поділ країни.

Традиції та побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд територіальних особливостей. Вони зумовлені:

- * характером історичного розвитку окремих регіонів України;
- * природно - географічними умовами;
- * взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно - історичні зони:

1. Середнє Придніпров'я (Наддніпрянина).
2. Поділля.
3. Слобожанщина і Полтавщина.
4. Полісся.
5. Прикарпаття (Галичина).
6. Волинь.
7. Закарпаття.
8. Буковина.

9. Південь (територія заселена декількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVIII-XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна в свою чергу розділити на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину).

Потрібно зазначити, що наведений розподіл умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-

етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

Поняття «етнічна культура». Народ (грецькою - "етнос") - поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін вкладається таке значення: **етнос** - це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших.

Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес - конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів.

Приступаючи до опанування третього питання зазначеної теми, необхідно уважно ознайомитися з точкою зору науковців, котрі розглядають український народ як єдине соціально-етнічне ціле, яке виникло, сформувалося і розвивається в умовах суворой історичної об'єктивності, без штучного поділу його на "східняків" і "західняків", українців материкової України та українців діаспори (близького і далекого зарубіжжя), українську "буржуазну" та українську "пролетарську" нації тощо.

Виходячи з історичних факторів, слід зазначити, що українська культура завжди розвивалася та функціонувала як єдине ціле, переборюючи на своєму шляху найрізноманітніші ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні перепони.

Отже, для української культури життєво важливим і необхідним є як те спільне, загальне, що було нею запозичене в інших культурах і, прижившись на її національному ґрунті, повною мірою слугує нашому народові, так і своє, національне, своєрідне, витворене в процесі його історичного розвитку.

Цілісний підхід до культури передбачає такий її аналіз, коли до уваги однаковою мірою береться безперервність її розвитку, всі його періоди.

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її субстрату (носія) – українського народу та української нації, передусім історичних умов їх формування. Зазначена періодизація наведена із навчального посібника «Культурологія: українська та зарубіжна культура» професора М.М.Заковича (Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.М.Семашко та ін.; За ред. М.М.Заковича. – 3 – те вид., стер. – К.: Знання, 2007. – 566 с.).

Перший період розвитку української культури охоплює часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства, тобто – це культура східнослов'янських племен дохристиянської доби.

Глибокий слід в історії української культури залишили племена трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), для яких властивим був уже доволі високий рівень виробничої культури, техніки виготовлення кераміки, суспільної організації. Більшість істориків вважають, що трипільські племена зникли безслідно, так, як і з'явилися. І це, на їх думку, одна з найбільших загадок нашої історії.

Епоха бронзи і раннього заліза. Відбувається перший поділ праці: скотарство відокремлюється від землеробства. В II тис. до н. е., починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства. Суспільство поділяється на класи, виникає держава.

Велике переселення народів у II–VII ст. н. е. спричинило вторгнення гунів, готів та аварів. Розгром Боспорського царства і Малої Скіфії створили умови для розселення слов'янських племен, у тому числі й на землі сучасної України (племен зарубинецької та черняхівської культури).

Другий період розвитку української культури припадає на час існування княжої держави – **Київської Русі та Галицько-Волинського князівства**. Культура України-Русі княжої доби супроводжується то колосальними успіхами в державному житті, то драматичними колізіями навколо цієї державності. Основною причиною такого стану речей більшість дослідників вважають фатальне нерозуміння народом України значення національної єдності в суспільному житті, наявність неузгодження особистих інтересів з інтересами держави. Звідси й почалися найгостріші трагедії українського народу. Важкого удару українській культурі завдавали повне спустошення цілих регіонів, руйнування культурних центрів.

Третій період розвитку української культури припадає на **литовсько-польську добу** в історії українського народу. Починаючи від кінця монголо-татарської навали й до 1569 року (Люблінська унія), українські землі переходили під владу Великого князівства Литовського. Умови для розвитку української культури погіршувалися внаслідок асиміляції української еліти, а заодно й

втрата нею політичних впливів. У Галичині панівні позиції перейшли до польських феодалів, а в усіх великих містах – до католицьких колоністів-міщан. Таким чином, відбувалася ліквідація тих політичних центрів, навколо яких кристалізувалося культурне життя.

Значення православної церкви почало помітно зростати, вона стала виконувати роль не лише опікуна української культури, а й чинника національної консолідації українського народу. Ситуація почала мінятися, коли православні усвідомили, що не збережуть своїх позицій без реформи церковного життя та оновлення форм культури. Початок національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – початку XVII століття супроводжувався подальшим пожвавленням культурного розвитку. Особливо суттєвим чинником перелому в культурному житті стала діяльність церковних православних братств. Берестейська церковна унія (1596 р.) надала нового імпульсу культурному життю України. Пожвавлення суспільно-політичного життя на Наддніпрянщині (національно-визвольні рухи, політична активізація запорізького і реєстрового козацтва) сприяло закріпленню за Києвом ролі провідного культурного центру України. У 1615 році в Києві почала діяти братська школа, 1616 році – друкарня Києво-Печерської лаври, 1632 рік – Києво-Могилянська колегія (пізніше академія).

Четвертний період розвитку української культури припадає на **козацько-гетьманську добу**, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII століття, з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII століття, з іншого. Визначальним тут виступає фактор національної державності.

Після приєднання України до Росії царизм став на шлях ліквідації традиційних державно-політичних інститутів – полкового адміністративного устрою, судових органів, гетьманату, поступово замінюючи їх загальноімперськими нормами і порядками.

Негативно на розвиток культури впливала політична розчленованість українських земель. Домінантою розвитку української культури цього періоду є вплив козацтва, що перетворився на один із доленосних та визначальних факторів її розвитку.

П'ятий період розвитку української культури охоплює період 150 років – від часів **зруйнування Гетьманщини і до початку XX століття**. Його доцільно поділити умовно на три підперіоди:

- перший – кінець XVIII– 50-ті роки XIX століття, що є часом її становлення як новітньої культури з народним демократизмом і народною мовою;
- другий – 60–90-ті роки XIX століття – час входження України в загальнослов'янський та світовий культурний процес;

● третій – початок XX століття – час утвердження її як великої національної культури світового значення й резонансу. Цей період у розвитку української культури назвемо «періодом національно-культурного відродження». Домінуюча, формотворча роль у цьому процесі належала літературі.

Розглядаючи цей період у розвитку нашої культури, слід звернути увагу на те, що українське Відродження – це не копія європейського Відродження. Українське Відродження об'єднувало формотворчі сили всіх названих моделей: розвиток народознавства (від М. Цертелева і М. Максимовича до П. Куліша), історіософію ("Історія русів", М. Маркевич, І. Срезневський, М. Костомаров) і, головним чином, літературу.

Шостий період розвитку української культури охоплює часовий відтинок від початку XX століття і до кінця 90-х років.

Високий ступінь розвитку та історичної зрілості української культури, зумовили її активну участь у загальноєвропейському культурному процесі. Це й сформованість розгалуженої жанрової системи в літературі, демократизація і модернізація мови більшості мистецтв (образотворчого, графіки, скульптури, музики), цілісність загальнонаціонального (Східна і Західна Україна) культурного розвитку, видатні здобутки нашої культури, що збагатили не лише свою, а й європейську художню культуру (українська народна пісня, соціальний роман, імпресіоністична та експресіоністична новела XX століття, театр корифеїв, гуцульське народне мистецтво та ін.).

Основні етапи розвитку стародавньої культури східних слов'ян

Аналізуючи культуру первісного суспільства, англійський історик Е.Тейлор (1832 - 1917) зробив висновок, що розвиток того чи іншого народу відбувається прямолінійно, від простого до складного. Американський історик Л.Морган (1818 - 1881) у розвитку суспільства виділяє основні стадії: дикість, варварство, цивілізацію. Провідна ідея еволюціонізму – прямолінійність культурного прогресу та обов'язкова вимога для кожного народу пройти всі стадії розвитку.

Предки українців проживали на досить обширній території, яка має давню історію. Стародавні слов'яни мали тісні зв'язки з різними народами стародавнього світу та їх культурами. Сучасна наука розрізняє такі основні етапи розвитку культури стародавніх слов'ян:

- мізинський,
- трипільський,
- черняхівський.

Деякі вчені висловлюють думку про те, що вже епоха пізнього палеоліту (близько 25 тис. років до н. е.) засвідчує існування на території України певного рівня культури. Так, розкопки біля сіл Мізинь (Чернігівська область), Добраничівка (Київська область) та

Гінці (Полтавська область) виявили житла стародавніх мисливців. Ці житла були споруджені з дерева і кісток мамонта та мали вигляд наметів. Було знайдено крем'яні знаряддя праці, невеликі статуетки, що відображали образ матері та прикраси з слонової кістки з геометричним орнаментом.

У той період стародавні слов'яни навчилися добувати вогонь, вміли користуватися ним. Вони не лише виготовляли, але й вдосконалювали знаряддя праці. Людина з печери вийшла жити в наземні будівлі, навчилася споруджувати житло. Головним заняттям було полювання. З'являються примітивні релігійні вірування, зокрема магія, фетишизм, анімізм. Разом з ними формуються елементи первісного мистецтва.

Знахідки культурних пам'яток старокам'яної доби (або **мізинської культури**) зустрічаються і в інших районах України, зокрема на Київщині, Полтавщині й Тернопільщині. Це засвідчує про те, що людина епохи палеоліту вже мала певний рівень культури.

У період **мезоліту (близько 15 тис. років до н. е.)** тодішня людина здатна була вдосконалювати знаряддя праці, появились кам'яні сокири, молоти, долота, ножі, було виготовлено лук і стріли, приручено собаку. Житлові споруди з'являються на берегах річок і озер. Удосконалюються форми організації первісної племінної спільноти людей, формується матріархат, який стає основою суспільного розвитку. Виникають більш досконалі релігійні вірування, зокрема тотемізм і землеробські культури.

Для доби **неоліту (близько 7 тис. років до н. е.)** був характерним перехід людини від збирання і полювання до хліборобства та скотарства, вдосконалюються знаряддя праці, розвиваються гончарне мистецтво і ткацтво, появляється елементарна культура обробітку землі та сіяння зерна. Все це істотно полегшувало життя тодішніх людей. Значно розвинулось орнаментальне шнурове мистецтво, коли керамічні вироби прикрашалися прямими лініями у вигляді шнурів, розмальованих білим, чорним і червоним кольорами. Столовий посуд прикрашався жолобковими рисунками та пишно розмальовувався.

В Україні вищого рівня розвитку в добу неоліту набула **трипільська культура (V–III тисячоліття до н. е.)**, її назва походить від села Трипілья біля Києва, де київський археолог В. Хвойка провів свої розкопки. Розвиток цієї культури тривав понад дві тисячі років і охоплював не лише новокам'яну, але й бронзову та залізну епохи.

Характерні особливості трипільської культури:

- трипільці вели господарство колективно, основним джерелом їх існування було хліборобство і скотарство, займались мисливством і рибальством;

- поселення трипільців зводились на відкритих місцях, без оборонних споруд, які мали форму кола, середина залишалась порожньою й використовувалась як загін для худоби. Хати будувались каркасні, до 140 кв. м. площею. Стіни розписувались яскравим орнаментом. Житло було поділене на окремі кімнати, які призначались для різних членів родини. Хату опалювали зведеною з глини піччю. У ній могло проживати до 20 осіб, а поселення, за підрахунками етнографів, налічувало понад 500 чоловік;

- трипільці жили великими родами, які очолювались жінками. Дослідження засвідчують, що суспільним устроєм у них був матріархат;

- поряд з високою культурою землеробства і скотарства у трипільців на той час існував великий інтерес до мистецтва. Значного поширення набуло виготовлення різних керамічних виробів побутового призначення, зокрема, горшків, мисок, глечиків, декоративної кераміки для прикраси житла. Ці вироби мали яскравий декоративний розпис і привабливий естетичний вигляд, їхній художній рівень на той час був дуже високий;

- трипільці мали розвинуті релігійні вірування та поховальні обряди. В їхніх житлах знайдено жертovníки, що мали форму рівнокітного хреста. Цей хрест розмальовувався вохрою і був прикрашений концентричними колами. Він знаходився на підвищенні, а біля нього розташовувались антропоморфні фігурки. Хрестовидні підвищення слугували місцями жертвоприношень богам, яким поклонялись трипільці.

Трипільська культура мала широку географію. Племена слов'ян заселяли на той час Придніпров'я, особливо густо був заселений правий берег Дніпра, а також Придністров'я. Вторгнення войовничих кочових племен зі Сходу знищило трипільську цивілізацію, загальмувало розвиток її культури. Окремі елементи культури, а іноді й цілі її пласти були успадковані іншими народами, що проживали в Україні. Вони були збережені, переосмислені й розвинуті в культурі інших народів. Наприклад, культ Родової матері – образ наймудрішої жінки, яка очолювала рід, і культ Рожаниці – богині родючості, а також обряди, пов'язані з поклонінням Місяцю, збереглися в Київській Русі до запровадження християнства.

Для розвитку української культури характерний її взаємозв'язок з культурами сусідніх етносів, особливо йдеться про вплив культури народів Сходу і Заходу. Вже в епоху бронзи (кінець IV – поч. I тис. до н. е.) маси людей були охоплені міграцією, оскільки вони шукали нових місць поселення. Відбувається активна асиміляція як місцевого населення, так і прибульців.

Творці нової культури за походженням були різні. Частина з них належала до індоєвропейської спільноти. Індоєвропейці, на думку

відомого історика О. Прицака, принесли на територію України важливі культурні елементи: в суспільній сфері – патріархат, в духовній – культ Сонця, флективну мову (мова, для якої властиве утворення граматичних форм слів шляхом зміни їх закінчень або звуків основи).

Розвиток бронзового лиття, виникнення поливного землеробства, поява кочового скотарства, вдосконалення знарядь праці, зростання суспільного продукту висунуло потребу в охороні суспільного багатства. Основною фігурою стає воїн на коні, головною зброєю – лук і стріли. Відбувається мілітаризація суспільства. Деградує мистецтво, зокрема керамічне виробництво, втрачається його технічна й художня досконалість, розписна кераміка зникає, орнамент спрощується, що, в свою чергу, призвело до занепаду культури східних слов'ян.

Наступним етапом формування культури східнослов'янських племен була **скіфська культура (VI–II ст. до н. е.)**. З численних іранських племен найбільше культурних пам'яток залишили в Україні скіфи. Історично ця назва охоплювала багато місцевих племен південних районів Східної Європи. У південній Право- і Лівобережній Україні залишилась велика культурно-мистецька спадщина скіфської доби. Знайдено великі городища, де були насипані кургани, оточені глибокими ровами або високими валами. У них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів.

Розкопки показали, що з небіжчиком клали його зброю, коштовності й побутові речі, забитих коней і слуг. Відомий дослідник української культури М. Семчишин вважає, що скіфське мистецтво було одним з джерел слов'янської культурної спадщини.

Характерні особливості скіфської культури:

- на культуру скіфів значно вплинули традиції античного світу (міста-колонії на узбережжях Чорного і Азовського морів). У VI столітті до н. е. на колоніальних територіях виникають грецькі міста-поліси: Ольвія – на березі Буго-Дністровського лиману; Тирас – у гирлі Дністра; Пантикапей – на місці сучасної Керчі; в V столітті до н. е. було засновано місто Херсонес біля сучасного Севастополя. Виникнення грецьких колоній істотно вплинуло на економічний та суспільний розвиток скіфських племен. Стародавня Греція стала постійним ринком збуту продуктів скіфського господарства: зерна, худоби, шкіри тощо. Частина кочівників осіла поблизу міст і стала займатися хліборобством та ремеслом. Розвивається гончарне і ювелірне мистецтво, виготовляються прикраси зі штампованого й кованого золота, виникає складна технологія виготовлення кольорової емалі, чорніння срібла тощо. Грецька колонізація Причорномор'я сприяла включенню культурної традиції східних слов'ян до еллінського культурного поля;

• у скіфському суспільстві утверджується рабовласництво, розвивається державність, виникає Скіфське царство (від Дунаю до Дону (VI–IV ст. до н. е.). На лівому березі Дніпра біля м. Заліщики знайдено сліди укріплень римського імператора Траяна. З того часу як римський легіонер вступив на землю скіфської держави, зав'язуються торговельні та культурні зв'язки між двома країнами. Це підтверджується археологічними знахідками скарбу римських монет в м. Києві, а також скляного посуду та емалі римського походження. Стародавній історик Геродот (VI ст. до н. е.) описав соціальну диференціацію скіфського суспільства. На його думку, воно поділялось на три суспільні групи:

- царських скіфів,
- скіфів-воїнів, що заселяли причорноморські степи та займалися скотарством,
- скіфів-землеробів, які жили у лісостеповій зоні Подніпров'я.

Усе це засвідчує, що в Скіфії мало місце соціальне та майнове розшарування суспільства. Так, у могилі, розкопаній біля міста Майкоп, при покійному скіфському вельможі було знайдено предмети, виготовлені із золота, срібла, міді, оздоблені зображенням звірів і орнаментом, що нагадував ландшафт Кавказьких гір. Кожний суспільний прошарок походив від одного із синів першого скіфа Таргітая та мав свій священний атрибут. Для воїнів атрибутом була бойова сокира, для царів і жерців – чаша, для землеробів – плуг і ярмо. За скіфською міфологією, ці золоті предмети впали з неба на початку світу й відтоді стали об'єктом поклоніння. Скіфське суспільство знало впливу індоіранських культурних традицій.

• в історію скіфи ввійшли як вправні вершники, що мали досить могутню "варварську" державу та велику армію, їхні стосунки з сусідами не завжди були дружніми. Могутність скіфської держави підірвали перси, знесилив їх похід царя Дарія. Довершив розгром цієї імперії перський цар Антей та македонський цар Філіпп – батько Олександра Македонського. Остаточно скіфська держава була знищена готами. Після цього скіфи розчинилися серед інших племен і були асимільовані ними;

• скіфська культура становить собою синкретичний сплав культурних традицій скіфського суспільства. Підтвердженням цього служить скіфська кераміка, прикрашена тисненням геометричним орнаментом та декоративне мистецтво скіфів, основою якого є анімалістичний стиль(зображення тварин);

• шедеврами скіфського мистецтва є малюнки на вазах з Гайманової та Чортотлицької могили; гребінь із Солохи та пектораль з Товстої могили. Художній вигляд мають скіфські кам'яні статуї із зображенням воїнів. Оригінальна пам'ятка скіфської скульптури – зображення бога Папая, що знайдене на Лисій горі в

Дніпропетровській області. Від скіфів, на думку О. Прицака, українці успадкували деякі елементи одягу (білу сорочку, чоботи, гостроверху козацьку шапку), окремі деталі озброєння (сагайдак, пернач), запозичили окремі слова (собака, топір та ін.).

- скіфи мали свій пантеон богів. За даними Геродота, особливою пошаною у них користувались сім головних богів. Перше місце посідала **Табіті** – богиня вогню і стихії. Вона вважалася найбільш священною у всіх стародавніх індоіранських народів. На другому місці було вшанування подружньої пари **Папая і Апі** – богів неба і землі, що вважалися прабатьками людей і творців усього земного світу. Третє місце в пантеоні скіфських богів посідали чотири божества, що вважалися покровителями всього земного світу, їх імена невідомі. Один з цих богів мав вигляд старовинного залізного меча, Геродот розповідає, що скіфи на честь цього бога будували із гілля величезний вівтар, на вершині якого ставили рівнокінецьний хрест, і приносили цьому богові в жертву домашніх тварин і кожного сотого полоненого.

Наступним етапом розвитку культури стародавніх слов'ян була **черняхівська культура (II - V ст. н. е.)**. Цей період в історії України характеризується вченими як культура антив. Вперше на історичній арені анти з'явилися в період наступу тюрксько-монгольських племен на Європу. Розгромивши готів (375 р.), анти заволоділи Україною і розселилися по всій її етнографічній території в нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством. Вони жили окремими родами, які утворювали "город" для спільного обробітку землі та боротьби з ворогами. Згодом навколо города виростили "остроги" як торгові центри, в яких поселялися купці та ремісники. Осідали в цих місцях і багаті люди. Етнографічній науці відомо більше двох тисяч таких поселень.

Громадсько-політичний устрій антив нагадував демократію грецького типу. Так, візантійський історик Прокопій Ке-сарійський писав, що "слов'янами і антами не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і так усі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно". Племена антив часто не жили в злагоді між собою, але в часи небезпеки вибирали талановитого полководця або князя й тоді авторитет його влади визнавав весь народ. Поступово розширювалися культурні і економічні стосунки антив з іншими народами, в тому числі і з Візантією. Деякі вчені, зокрема М. Семчишин, вважають, що анти були безпосередніми предками праукраїнців.

Культуру антив характеризують знахідки в могильниках біля с. Зарубинці, а потім біля с. Черняхів на Київщині. Так звану зарубинецьку і черняхівську культури характеризує керамічне мистецтво, яке має певні особливості.

Характерні особливості черняхівської та зарубинецької культур:

- кераміка зарубинецької культури вироблялася вручну та мала чорний колір, кераміка черняхівської культури вироблялася при допомозі гончарного круга та мала сірий колір. Цінним, на думку археологів, виявились знахідки біля с. Черняхів, де було розкопано 250 поховань. Виявилось, що в одних могильниках були поховані спалені покійники згідно зі звичаєм стародавніх слов'ян, а в інших – покійника закопували в могилі. Останній спосіб поховання, на думку деяких істориків, був запозичений у візантійських християн.

У розкопаних могильниках була знайдена кераміка, глечики, миски, кістяні гребінці, упряж, намиста та інші прикраси. У декількох городищах було знайдено обвуглені рештки проса та пшениці, що вказує на досить високий рівень хліборобської культури антів, в інших городищах знайдено склади озброєнь, що засвідчує високий рівень військової культури антів;

- у житті антів важливе місце посідало мистецтво: одяг чоловіків і жінок був прикрашений вишивками, дівчата носили намиста, вінки, орнаментом прикрашувались побутові речі та зброя. Знахідка скарбів в околицях середнього Дніпра, зокрема Мартинівського скарбу, засвідчила про те, що золоті, срібні та бронзові прикраси інкрустувались самоцвітами. Розкопки археологами сотень селищ і городищ антської доби засвідчують, що Правобережна Україна від Києва до Карпат була густо заселена праукраїнськими племенами, що мали високий рівень культури. Вищезгадана культура формувалась упродовж століть під впливом традицій місцевих народів, особливо тих, що жили в полі грецької культури Причорномор'я. Вона мала самобутній характер і стала основою формування культури Київської Русі.

Інформаційні джерела:

1. Антонович Д. Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
2. Дорошенко Д. Історія України. – Львів, 1999. – С. 24 – 25, 67 – 78.
3. Грушевський М. Як жив український народ. – К.. 1992. – С. 9 – 12.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 110 – 112.
5. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. / НАН України, Під ред. П.С.Сохань. – К.: Наукова думка, 1994. – 235 с.
6. Грушевський М.С. Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
7. Енциклопедія українознавства / Під ред. В.Кубійовича. – У 10 – ти тт. – Париж – Нью-Йорк.: Молоде життя, 1955 – 1984. – 3600 с.
8. Культура українського народу: Навч. посібник для вузів / Під ред. В.М. Русанівського та ін. – К.: Либідь, 1994.- 272 с.
9. Мельник І. Історія України: Курс лекцій. – Ч. І. – К., 1991. – С. 336 – 352.
10. Нарис історії культури України. – 2 - е вид., випр. / Під ред. М.В.Поповича. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
11. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. – С. 3 – 9, 24 – 25, 105 – 106.
12. Українська енциклопедія. – Львів: Червона калина, 1996. – 644 с.

Тема № 2. Культура Київської Русі **Методичні поради до вивчення теми:**

При вивченні матеріалу рекомендується дотримуватися наступного плану:

1. Джерела вивчення культури Київської Русі.
2. Матеріальна та духовна культура східних слов'ян.
3. Особливості прийняття християнства.
4. Писемність і літературна традиція.
5. Освіта та наукові знання.
6. Мистецтво Київської Русі.

Слід акцентувати увагу на тому, культура Київської Русі – яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь проіснувала з IX до середини XIII століття.

Складність вивчення культури Київської Русі пояснюється браком писемних джерел. Античні автори, які добре знали Середземномор'я, лише згадували про наших далеких предків, про місцевості і народи, які жили на північ від Дунаю і Чорного моря. Тільки у I-II ст. н.е. римські історики Пліній Старший і Тацит згадали слов'ян, назвавши їх «венедами». Услід за ними те ж зробив великий грецький філософ Птолемей у своїй “Географії”. У VI-VII ст., коли слов'яни стали освоювати степи Північного Причорномор'я, відомості про них з'являються у готського хроніста Йордана, візантійського дипломата Пріска Панійського і візантійських письменників Прокопія Кесарійського, Іоанна Ефеського (VI ст.).

На початку X століття Київська Русь була добре відома візантітям. Визначний історик того часу імператор Констянтин VII Багрянородний у праці “Про управління державою” подав відомості про сусідні з Візантією народи, у тому числі і про русів. У цій праці він, зокрема, зазначає: “Цей народ ми називаємо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звуть русами”.

Основне писемне джерело - літопис Нестора “Повість временних літ”. Спираючись на праці невідомих попередників, на свідчення своїх сучасників, оповіді та епос древніх русичів, знаменитий літописець розповів нам, “звідки почалась Руська земля”. Українські і зарубіжні вчені визнають вражаючу ерудицію і наукову сумлінність Нестора, його майстерність літератора і пристрасність публіциста.

Цінні відомості дають нам археологія, лінгвістика, фольклористика, етнографія. Археологія дозволяє робити висновок про рівень розвитку продуктивних сил, уявляти вигляд поселень і жител полян та їх сусідів, предметів праці та побуту, якими вони користувалися, прикрас, які вони носили, зброї, якою захищали рідну землю. Дослідження при розкопках культових споруд і предметів дозволяє робити висновки і про релігійні переконання слов'ян. Лінгвістика дає нам можливість опосередковано датувати час виділення праслов'ян з індоєвропейської спільності, відособлення східних слов'ян від західних і південних, доводить, що вже у другому тисячолітті до нашої ери словниковий запас наших пращурів складав не менше двадцяти тисяч слів. Вони відображали всі сторони життя, матеріального побуту і духовної культури. Слова “будинок”, “рілля”, “худоба”, “страва”, назви знарядь і військового обладунку, прикрас з міді і бронзи, золота і срібла свідчили про рівень розвитку господарства, а слова “бог”, “світобудова”, “світ” та інші релігійні поняття - про рівень духовної культури. Близька до лінгвістики фольклористика, в свою чергу, простежує джерела усних історичних оповідей. Їх відгомони збереглися в казках, сюжетами яких були розповіді про золоте, срібне і залізне царства, про царя золотого

царства героя Світозара, який переміг у поєдинку страшного Змія, та інші.

Вивчення культури Київської Русі можливе на основі комплексного використання всіх існуючих історичних джерел. До цих джерел належать фундаментальні праці видатного українського вченого М.Грушевського “Історія України-Руси”, “Ізборники Святослава” та ін.

Пристапуючи до розкриття другого питання теми, необхідно акцентувати увагу на тому, що основою культури Київської Русі була самобутня традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство - підсічно-вогневе в поліській зоні й орне - у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До цього часу в лісостепу давно переважало двопілля - одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісове бджільництво) для основного населення Русі стали до того часу підсобними промислами.

Високого рівня досягло до X століття ремесло. Виготовленням виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. У X ст. майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі.

Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове тканиня і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожем'як - людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названий час в давньоруських містах від шістдесяти до ста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники, сидельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготовити свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями.

Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет. До речі монети візантійських імператорів Анастасія I (491-518 рр.) і Юстиніана I (527-565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва в кінці V ст.н.е.

Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (*рузарії*, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари.

Відбувалося швидке зростання міст. Поступовий розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис "Повість временних літ" свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я, багатожонство зустрічалося рідко. Родова община називалася "мир" або "вервь" (вірвовкою відмірювали наділи землі общинникам).

Князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Князя обирали або призначали для відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою вдатного ватажка "пошукати собі честі, а князеві слави" в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина.

У IX-X столітті використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кистені на ланцюгу або реміні, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчуга, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштовували засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. Вже у VI столітті руські князі мали вітрильно-весельні кораблі, які досягали берегів Візантії. З перетворенням князівської влади у спадкову і її зміцненням дружина поступово стає частиною державного апарату.

Духовна культура східних слов'ян. Релігійні вірування. Древні слов'янські вірування були язичницькими й ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Усе життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів. Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та міці: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був **Перун** - бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє та вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були **Сварог** - бог вогню; **Стрибог** - бог вітрів, який втілює стріли і війну; **Дажьбог** - бог успіху, який ототожнювався з сонцем; **Хорс** - бог сонця (іноді місяця).

У пантеоні східнослов'янських божеств, на відміну від давньогрецького та давньоримського, було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси і заняття людини. Можна назвати тільки **Велеса** (Волоса) - бога багатства, худоби і торгівлі, **Мокош** (Мокошу) - богиню дощу і води, яка в той же час протегувала ткацтву. а також Дану – богиню річок (згадка про неї є у багатьох піснях) та різні *берегині*.

Відмітною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися з дерева. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збручський ідол. Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол Святовита - чотириликого божества. Український філософ М.Попович доводить, що таке пояснення суперечить суті язичницького багатобожжя. На його думку, це чотири різних божества.

Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок і т.д., такі місця називалися **капищами**.

Культи божеств – прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов - відомі дуже мало.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу ("світове дерево"), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегле долі - "суду Божому". Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини. Якісно нові культурні процеси в Київській Русі відбулися вже після прийняття християнства.

Аналізуючи особливості прийняття християнства, зверніть увагу, що у X столітті християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 році, але вирішальним для процесу християнізації України було введення релігії як державної в 988-990 рр.

Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії - на відміну від західноєвропейських країн - церква та її служителі були підвладні імператору та сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що

дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Його не влаштовувала звичайна практика прийняття християнства, що існувала на той час, за якою новонавернений монарх ставав “сином” імператора, тобто васалом. Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес і звідти продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського “варвара”, володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць. Київський князь повернув Херсонес Василеві II як *віно* (викуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що при таких обставинах ні про який васалітет не могло бути й мови.

Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході – литва, ятвяги; на північному сході – чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та ін. угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах.

Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило - зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) – до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в “нижчі душі”. Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на “біле” і “чорне”. При церквах мешкали численні служителі: крім священика, були т.зв. “церковні люди” - ігумен, диякон (“біле духовенство”), а також просфірниці, паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне

християнство не передбачало обітничі безшлюбності для “білого” духовенства, всі церковні люди могли мати сім’ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала **монастирям**, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Ченці жили за рахунок власної праці, давали обітничу безшлюбності. Життя перших київських ченців - Антонія, Феодосія Печерського було важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з’являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святенник та ін. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але й для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. У XIII столітті в Київській Русі нараховувалося біля 50 монастирів, з них 17 - у Києві.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі позитивне значення, а саме:

- безліч культів замінювалася культом єдиного Бога;
- єдність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства.

Вивчаючи писемність і літературну традицію, необхідно зазначити про те, що в історичних джерелах зустрічається повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з староеврейською, розповсюджувалася в Хазарії.

1. Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 років, вважають, що вони були складені двома мовами - грецькою і староруською.

2. Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. У 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов’ян двох братів-священиків - Костянтина (в чернецтві - Кирило) і Мефодія. Вони упорядкували слов’янський алфавіт і переклали на церковнослов’янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI століття на Русі використовувалися дві системи письма - кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця - розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. До IX століття населення

користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

3. Давньоруська література розвивалася рідною мовою. Відбувалося утворення двох типів літературної мови: церковнослав'янської і давньоруської.

Церковнослав'янською писалася церковно-повчальна та житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, склалися юридичні акти ("Руська правда"), літописи, пам'ятники світської літератури ("Слово о полку Ігоревім"). Обидві вони були близькі та зрозумілі українському народу.

4. Писемна література спиралася на два джерела - усну народну творчість і християнську традицію. Народні пісні й перекази використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися колядки і щедівки. Вершиною усної народної творчості став героїчний билинний епос. Головною темою билин стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності та величі Київської Русі. Велику роль починає відігравати перекладна література.

З Константинополя в Київ стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира - Остромирове Євангеліє. Також поширювалися апокрифічні твори – твори релігійного змісту, неканонізовані церквою.

5. Літописання. "Повість временних літ" є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII століття ченцем Нестором на основі декількох більш давніх літописів X-XI століть. До літописів включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіти князів. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нашого часу, є Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.).

6. Філософсько – богословська публіцистика. Першим її зразком стало "Слово про закон і благодать" ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 році митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилалися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангельської "благодаті") над Старим Заповітом (біблійним "законом"); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів.

7. Повчання. Князь Святослав Ярославич створив "Ізборник", присвячений проблемі, "яко подобає людині бути"; князь Володимир

Мономах написав "Повчання", адресоване дітям. Головна його ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

8. Життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем "Житіє Феодосія Печерського", одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом ("Києво-Печерський патерик" - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври).

Давньоруська література після прийняття християнства відрізнялася своїм національним світовідчуттям. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства.

На завершення необхідно висвітлити питання стану освіти, наукових знань, мистецтва Київської Русі. Під час князювання Володимира Великого були створені перші державні школи, в яких вчилися діти знаті. Набір в школи, як свідчить літопис, здійснювався примусово, оскільки справа була нова, незнана і добровольців було мало. А держава гостро потребувала грамотних адміністраторів, дипломатів, здатних підтримувати зв'язки з Візантією та іншими країнами.

Князь Ярослав Володимирович вводить обов'язкове навчання для молоді з князівських і боярських родів. Нові школи відкривалися у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському.

У Стародавній Русі школи були двох видів:

- школи при монастирях, де готували церковнослужителів. У них викладали читання, письмо, спів, богослов'я;
- школи вищого типу, для "дітей кращих людей", де викладали філософію, риторичку, граматику.

Князі, бояри, дружинники володіли іноземними й древніми мовами. Освіченістю, любов'ю до книг славився князь Ярослав Мудрий. Галицький Ярослав Осмомисл отримав своє прізвище саме за те, що знав їх цілих вісім. Щонайменше п'ять мов знав Володимир Мономах. Обидва вони були знайомі з грецькою і латинською книжністю, самі написали блискучу публіцистику - "Повчання".

Бібліотеки. Перші бібліотеки створювалися при церквах і монастирях. Найбільша (її заснував Ярослав Мудрий) знаходилася у Софійському соборі, і там нараховувалося біля 1000 примірників книг. Було організовано переписування книг. Книжковий фонд Київської Русі складав 130-140 тис. томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оформлена книга коштувала дуже дорого - приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок.

Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: "Фізіолог" - популярна зоологія, і "Шестиднев" - тлумачення

шести днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий письменник, лікар Агапіт - ченцем Печерського монастиря і т.п. філософ, оратор Климентій Смолятич - митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський – єпископом.

Математика. У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення процента, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Медицина. Першими медиками на Русі були знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI-XII столітті місце знахаря займає лікар. Лікарі були з ченців. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона - заступника медицини та лікарів

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створення енциклопедій. Першою енциклопедією на Русі став "Ізборник" митрополита Іларіона (1073 р.).

Характерні риси освіти та наукових знань:

- запозичення здобутків інших народів (вживання грецької та латинської мов, перекладацька діяльність освітніх центрів;
- орієнтація на християнські цінності.

Мистецтво Київської Русі розвивалося в руслі середньовічної європейської культури і було пов'язане з церквою та християнською вірою. Сприймавши багато чого з Візантії, словянські майстри виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Архітектура. Головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була доступна. У центрі поселень знаходилися "гради", які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів.

З прийняттям християнства почалося спорудження храмів.

Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успення Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десятину частину великокняжих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240 році, коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони й була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурівок.

Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів. Така композиція храму базувалася на

християнській символіці. Зі східного боку, у вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди - напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори).

Вважалося, якщо молитва окремої людини може "не дійти" до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори - золотистий і зелений - вважалися у Візантії священними. Стіни соборів викладалися з рядів каменю, які чергувалися між собою, і плінфи (плоска цегла, близька до квадратної форми). Кладка виконувалася на високому художньому рівні і була однією з головних прикрас будівлі.

Софійський собор . Був споруджений при Ярославіві Мудрому на місці його перемоги над печенігами та задуманий як символ політичної могутності Русі.

Собор являв собою п'ятинефну хрестокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар. Дванадцять малих куполів сходінками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величчя і гармонії.

Кисво-Печерська лавра. Споруда головного собору - Успенська церква - була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 році, а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква.

На межі XI - XII століть недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михаїлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий. Михайлівський собор, який пережив всі пожежі і війни попередніх епох, зруйнували за часів радянської влади в 30-і рр. XX століття. Незалежна Україна відновила свою святиню.

Найкраще архітектура XI-XIII століття збереглася у Чернігові. У Спасо-Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходовая вежа. Однокупольна церква Параскеви П'ятниці.

Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття перебували у залежності від архітектурно-художнього задуму.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра.

Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися на основі візантійських шкіл. Фресками (розписами водяними фарбами по сирій штукатурці) вкривалися стіни православних храмів. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті.

Мозаїка. Зображення склалися зі смальти - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків.

Софійський собор. Мозаїки та фрески виконані у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 176 відтінків. Здатність мозаїк мерехтити у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло велике враження. Головна мозаїка - велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Знаменита мозаїчна Богоматір-Оранта. Оранта - назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети та житія святих - заступників княжого роду.

На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї.

Іконописне мистецтво. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам - канону. У "Києво-Печерському патерику" описане життя майстра Алімпія (Аліпія) Печерського. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Привезена з Візантії ікона "Володимирська Богоматір" послужила основою цілого ряду ікон, які отримали назву "Замилування".

Мистецтво книжкової мініатюри. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався "лицьовий". Зображенням трьох євангелістів -

Іоанна, Луки і Марка – було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. “Лицьовим” є знаменитий “Ізборник” Святослава. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися.

Декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент.

Ювелірні вироби. Застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту.

Музика. У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Фрески вежі Софійського собору дають зображення музикантів і танцюристів. Музичні інструменти Русі - ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.

Висновок. У розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа - самобутня культура східнослов'янських племен. Важливе значення для розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури.

Інформаційні джерела:

1. Марченко О.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. – К., 1961.
2. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1991.
3. Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В. Історія світової та української культури. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
4. Культура українського народу: Навч. посібник для вузів / Під ред. В.М.Русанівського та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

5. Абрамович С.Д. Світова та українська культура: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2004. – 344 с.
6. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археолог. коміс. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
7. Каталог документів з історії Києва ХУ – ХУІ ст. – К.: Наукова думка, 1982. – 201 с.
8. Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. А.В.Кудрицкого. – 2 - е изд. – К.: УСЭ, 1985. – 760 с.
9. Толочко П.П. Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1966. – 84 с.

Тема 3. Культура Галицько – Волинського князівства ***Методичні поради до вивчення теми:***

Вивчення теми необхідно розпочати з розгляду наступних питань:

1. Історико – культурне значення утворення Галицько – Волинської держави.
  2. Літописання та книгописні майстерні в Галицькій землі. Галицько – Волинський літопис.
  3. Галицька архітектурна школа. Кам'яна сакральна архітектура Галича. Іконописні традиції.
-
1. **Історико – культурне значення утворення Галицько – Волинської держави.**

Га́лицько-Воли́нське князі́вство , Королівство Русі (лат. *Regnum Galiciae et Lodomeriae, Regnum Rusiae*; 1199—1349) — південно-західне руське князівство династії Рюриковичів, утворене у результаті об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем. З другої половини XIII століття стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем руських політичних і культурних традицій.

Галицько-Волинське князівство було одним з найбільших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. До його складу входили Галицькі, Перемишльські, Звенигородські, Теребовльські, Володимирські, Луцькі, Белзькі і Холмські землі, а також Поділля і Бессарабія.

Князівство проводило активну зовнішню політику у Східній і Центральній Європі. Його головними ворогами були Польща, Угорщина та половці, а з середини 13 століття — також Золота Орда і Литва. Для протидії агресивним сусідам Галицько-Волинське князівство неодноразово уклало союзи із католицьким Римом і Тевтонським Орденом.

Галицько-Волинське князівство занепало через відсутність міцної централізованої княжої влади і надмірно сильні позиції боярської аристократії у політиці. У 1340 році, у зв'язку зі смертю останнього повновладного правителя князівства, розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за галицько-волинську спадщину. У 1349 році Галичина була поступово захоплена сусідньою Польщею, а Волинь — Литвою. Галицько-Волинське князівство перестало існувати як єдине політичне ціле.

Суспільство Галицько-Волинського князівства складалося з : князів, бояр, духовенства.

Князь вважався сакральною особою, властителем всієї землі і міст князівства, та головою війська. Він мав право надавати підлеглим угоддя за службу, а також позбавляти їх земель та привілеїв за непослух. У державних справах князь покладався на бояр, місцеву аристократію.

Керівництво духовенства було представлено шістьма єпископіями у Володимирі, Перемишлі, Галичі і Угровську (пізніше в Холмі), Луцьку і Турівську. Ці єпископії володіли великими угоддями поблизу цих міст. Окрім них існувала низка монастирів, що контролювали значні землі і населення, яке проживало на них. Після утворення у 1303 році Малоруської митрополії, залежної від Константинопольського патріархату, **головою церкви у галицько-волинських землях був Галицький митрополит**.

Окремо від князів і бояр існувала група міських адміністраторів «ліпших мужів», які контролювали життя міста. З них поступово сформувався міський патриціат. Поряд з ними у місті жили «прості люди», так звані «горожани» або «містичи».

Найчисельнішою групою населення у Галицько-Волинському князівстві були «прості» селяни — «смерди». Більшість з них були вільними селянами, які жили общинами і сплачували владі натуральну данину. Інколи через надмірні побори, смерди покидали свої домівки переселяючись на фактично безконтрольні землі Поділля і Приднув'я.

Галицько-Волинське держава - друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминули безслідно як для подальшої долі українського народу, так і його культури. Власне ця держава, на думку багатьох вчених, зберегла самобутність України перед передчасним опануванням і асиміляцією з боку Польщі.

З упадком Києва посередницька роль в торгівлі між Заходом і Сходом переходить до Галичини. Сюди приїздить купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкан й закупають продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Все це впливало на розвиток і збагачення міст, на розвиток міської культури, прикладних мистецтв, закріплення і урізноманітнення народних обрядів, звичаїв тощо.

До утворення Київської Русі на цій території жило **племя хорватів**. У "Повісті минулих літ" їх вперше згадано під 907 роком, коли вони разом з полянами, древлянами і дулібами, тиверцями та іншими руськими племенами брали участь в поході князя Олега на Візантію. Вдруге хорвати згадані в цьому літописі в 993 році, коли на них пішов походом київський князь Володимир. Очевидно, саме тоді Прикарпаття із суміжними територіями було остаточно включене до складу Київської Русі.

Археологами виявлено ряд цікавих знахідок, які свідчать про те, що у VIII - IX століттях на території Прикарпаття високого рівня досягли ковальська справа, деревообробне і костерізне ремесла, ткацтво і лимарство.

Певного поширення набуло гончарське ремесло.

Історіографія. Першим істориком, який написав наукову «Историю древняго Галичско-русского княжества» у трьох частинах

(1852—1855) був Д. Зубрицький. Йому наслідував А. Петрушевич, який у 1854 році у статті «Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII ст.» дав загальний огляд історії Галичини. У 1863 році професор Львівського університету І. Шараневич вперше на основі історичних, археологічних і топонімічних джерел видав у Львові «Історію Галицько-Волинської Русі від найдавніших времен до року 1453». Його роботу продовжили історики С. Смирнов, А. Бельовський та А. Левицький.

Після приєднання Західної України до СРСР у 1939 році, тема Галицько-Волинського князівства була піднята радянською історіографією. Дослідники XX століття приділяли головну увагу переважно соціально-економічній проблематиці. Нові підходи до висвітлення історії князівства були представлені в роботах Б. Д. Грекова, В. І. Пічети, В. Т. Пашуто. У 1984 році вийшла у світ перша фундаментальна монографія з історії Галицько-Волинського князівства під авторством І. Крип'якевича

Галицько-Волинське князівство було утворене наприкінці XII століття, шляхом об'єднання Галицького та Волинського князівств. Його землі простягалися в басейнах рік Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу. Князівство межувало на сході з руськими Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні — з Берладдю, а згодом Золотою Ордою, на південному заході — з Угорським королівством, на заході — з Польським королівством, а на півночі — з Литвою, Тевтонським Орденом і Полоцьким князівством.

Галицько-Волинське князівство в силу свого географічного положення та історичної долі знаходилося під постійним впливом різних культур — європейського католицизму і православ'я та азійського китасцентризму та ісламу. Це спричинило постання нової галицько-волинської культури, яка успадкувала традиції Київської Русі й увібрала у себе багато новацій сусідніх держав. На сьогодні більшість відомостей про цю культуру маємо з писемних і археологічних джерел.

2. Літописання та книгописні майстерні в Галицькій землі. Галицько – Волинський літопис.

Потяг до освіти був тоді настільки великий, що міська влада стала утискувати учнів. На вимогу галицьких міщан в 1301 році князь Лев Данилович змушений був грамотою підтвердити надані раніше привілеї школярам.

Про значне поширення писемності серед населення краю свідчать і археологічні знахідки. Важливу групу таких знахідок становлять, зокрема, **писала**, що виготовлялись із бронзи, заліза або кістки у вигляді гострокінцевих стрижнів з лопатками у верхній частині. Такі написи виявлено на церкві Пантелеймона - єдиній пам'ятці культової мурованої давноруської архітектури, що збереглася до нашого часу. Писала виявлено археологами в Галичі, Коломиї.

Високохудожньою писемною пам'яткою XIII століття є **Галицько-Волинський літопис**, перша частина якого була складена в Галичі. Він охоплює події з 1201 по 1292 рік і має світський характер. Автор розповідає про князювання Романа і Данила, про життя князів і бояр, військові походи, боротьбу проти монголо-татар, польських і угорських загарбників. Він звертається з закликом до єднання руських земель, проводить ідею міцної висококнязівської влади, яка могла забезпечити захист від іноземних поневолювачів.

В **Галицько-Волинському літописі** серед багатьох цікавих історичних подій та імен згадуються три тодішні галицькі діячі культури - "премудрий художник" **Тимофій**, "хитрець" **Авдій** і "словетний співець" **Митуса**.

В Галичі Тимофій наблизився до княжого двору. Він засуджував міжусобиці галицьких бояр, підтримував престиж великокнязівської влади й тісно співпрацював з Данилом Галицьким та його союзником - новгородським князем Мстиславом Удатним, вів літературні записи тогочасних історичних подій, що лягли в основу Галицько-Волинського літопису. Однією з найбільш ймовірних, як слушно відзначив академік В.В. Грабовецький, є гіпотеза, що "премудрий книжник" Тимофій міг бути автором "Слова о полку Ігоревім". Другим відомим діячем культури часів Данила галицького був скульптор Авдій. Літописець називає його "хитрець" -

тобто "умілець" - так тоді називали висококваліфікованого майстра. Творчість Авдія можна умовно поділити на галицький і холмський періоди. В Холмі він прикрасив церкву Іоанна.

Третім діячем культури Галицької Русі середини XIII століття був "словутний співець" Митуса, що жив спочатку в Галичі, а потім в Перемишлі. Постать Митуси здавна цікавила дослідників. М. Максимович вважав, що він був знаменитим церковним співаком.

3. Галицька архітектурна школа. Кам'яна сакральна архітектура Галича. Іконописні традиції.

У зв'язку з розвитком торгівлі з Заходом починається в XIII ст. в Галичині й на Волині ріст городів. Ще за київських часів через західноукраїнські землі провадилася жвава торгівля з середньою й західною Європою. З упадком Києва посередницька роль в торгівлі між Заходом і Сходом переходить до Галичини. Сюди приїзять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкан й закупають продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Все це впливало на розвиток і збагачення міст, на розвиток міської культури, прикладних мистецтв, закріплення і урізноманітнення народних обрядів, звичаїв тощо.

У рукописних згадках того часу яскраво змальовано, як були збудовані у той час і пишно прикрашені холмські церкви. Справжнім меценатом в ділі будування й прикрашання храмів став Володимир Василькович.

З усієї будівничої діяльності Данила, Василька, Володимира та інших князів збереглися до наших часів лише руїни, але й на основі цих руїн та різних випадкових знахідок можна бачити, що мистецтво в Галицько-Волинській державі було розвинуто дуже високо. Можна бачити в ньому впливи візантійського, романського й готичного стилів в архітектурі й орнаментиці.

В цей час тут існували такі міста, як Галич, Городенка, Коломия, Рогатин, Рожнятів, Снятин, Тисмениця, Тлумач. З розширенням міст будувалися міські укріплення, різні цивільні і культові споруди: князівські і боярські палаци, церкви тощо. Лише в Галичі археологи виявили залишки близько 30 кам'яних переважно культових будівель кінця XII-XIII століть.

Про архітектуру князівства відомо небагато. Писемні джерела описують переважно церкви, не торкаючись світських будівель князів чи бояр. Даних археологічних розкопок також не вистачає для точної реконструкції тогочасних споруд. Залишки храмів Галицько-Волинського князівства в поєднанні з записами літопису дають змогу стверджувати, що на західноруських землях залишалися міцними традиції руської архітектури Київської доби, але відчувалися нові віяння західноєвропейських архітектурних стилів.

На березі Дністра (зараз с.Шевченкове) до нашого часу збереглася церква Пантелеймона (близько 1200 р.) Найбільшим храмом стародавнього Галича був згаданий **Успенський собор**, виявлений українським археологом Я. Пастернаком в 1936 - 1938 роках.

Церква св. Пантелеймона у Галичі виконана у європейському романському стилі (XII —XIII століття, проект реставрації) .

Євангеліст Марко (Володимир, XIII ст., Волинське Євангеліє).

Головними культурними центрами князівства були великі міста і православні **монастирі**, які водночас відігравали роль основних освітніх центрів держави. Провідну роль у культурному житті країни займала Волинь, а саме місто Володимир, давнішня цитадель Романовичів. Місто прославилось завдяки діяльності князя Василька, якого літописець згадував як «книжника великого і філософа, якого не було у всій землі і після нього не буде». Цей князь розбудував Берестя і Кам'янець, створив власну бібліотеку, спорудив чимало церков по всій Волині, яким дарував ікони і книги.

Другим за значенням культурним центром був **Галич**. До найбільших і найвідоміших монастирів князівства входили Полонинський, Богородичний та Спаський монастирі.

Образотворче мистецтво князівства знаходилося під сильним впливом візантійського. **Галицько-Волинські ікони** особливо цінувалися у Західній Європі. Чимало з них потрапило до польських храмів після завоювання князівства. Мистецтво іконопису галицько-волинських земель мало спільні риси з московською іконописною школою XIV — XV століть. Хоча православні традиції не заохочували розвиток скульптури через її зв'язок з ідолопоклонством, на сторінках

Галицько-Волинського літопису згадуються скульптурні шедеври у Галичі, Перемишлі та інших містах, що ймовірно свідчить про католицькі впливи на майстрів західноруських земель. Моду у декоративному мистецтві, особливо в обробці зброї і військових знарядь, диктували азійські країни.

Починаючи з XIII століття на території князівства поширилася нова для Русі культура західноєвропейського лицарства. Відомо, що галицько-волинські князі і бояри неодноразово проводили лицарські турніри, які називалися «іграми». Разом з різними запозиченнями у військовій справі, розвитком міждержавної торгівлі та проведенням активної зовнішньої політики, на руських землях поширились латина, універсальна мова західноєвропейського цивілізаційного простору.

Таким чином, розвиток культури в Галицько-Волинському князівстві сприяв закріпленню історичних традицій Київської Русі. Протягом багатьох сторіч ці традиції зберігались в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, у літописах та історичних творах. Проте водночас західно-руські землі потрапили під культурний вплив Західної Європи, де галицько-волинські князі і знать шукали протидію агресії зі Сходу.

Інформаційні джерела:

1. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С.О.Черепанова. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
2. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / Б.І.Хорошун, Г.І.Гержод, Л.Г.Котик; Нац. транс. ун – т. – К., 2006. – 172 с.
3. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М.М.Заковича. – К.: «Знання», 2002. – 556 с.
4. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу, 1926 – 1930 / Упоряд. О.О.Нестуля, С.І.Нестуля. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. – 333 с.
5. Українська і зарубіжна культура : Навч. посіб. / За ред. К.В.Заблоцької. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2001. – 372 с.
6. Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І.Ф.Ляшенка. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
7. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб./ Під ред. О.А.Шевченка. – К.: Знання – Прес, 2003. – 278 с.,

8. Українська та зарубіжна культура: Підручник / Під ред. М.В.Кордона. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 576 с.,
9. Українське бароко та європейський контекст / Ред. кол. Костюк О.Г., Федорук О.К. та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 254 с.
10. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
11. Чмихов М.О. Давня культура. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.
12. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура. – Х.: Знання – Прес, 2003. – 266 с.
13. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 258 с.
14. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Харківська державна академія культури. – Х.: ХДАК, 1999. – 194 с.

Змістовний модуль 2. Культура України кінця XIV – початку XXI століття

Тема № 4. Культура України кінця XIV – першої половини XVII століття Методичні поради до вивчення теми:

Головною проблемою теми є відповіді на питання: як відбувався розвиток культури України в період феодальної роздробленості та як вплинула соціально – політична ситуація в польсько – литовську добу на розвиток освіти, науки, архітектури, мистецтва, книгодрукування України. Необхідно розглянути наступні питання:

1. Історичні умови розвитку культури України у литовсько – польський період: традиції Київської Русі та іноземний вплив
2. Освіта, архітектура, образотворче мистецтво.
3. Люблінська унія 1569 року й розквіт культури України в останній третині XVI століття. Православне відродження.

Розгляд теми необхідно розпочати з історичних умов розвитку культури України литовсько – польського періоду, оскільки в цей період українська культура розвивалася в надзвичайно складних умовах. До них слід віднести роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, соціальне і національне гноблення з боку польських, литовських, угорських, турецьких та інших іноземних загарбників, постійну жорстоку агресію татар. Більша частина українських земель знаходилася у складі Литовської та Польської держав. Разом з тим XIV-XVI століття - це час подальшого формування українського народу, активізація його

боротьби проти польсько-литовського панування, поява на історичній арені України такого самобутнього в політико-культурному контексті явища, яким було українське козацтво. Тому головним питанням культурного життя цієї доби було національне питання. Це було пов'язано з необхідністю збереження українського народу як такого, його мови, культури від процесів чужої колонізації та асиміляції.

Розвиток української мови. Державною (офіційною) мовою Литовської держави була "руська мова", що склалася на основі синтезу писемної церковнослов'янської та елементів усної староруської мови доби Київської Русі. Ця мова протягом XIV-XVI ст. зазнала помітного розвитку шляхом подальшого збагачення елементами усної народної мови та запозичення і освоєння іншомовної лексики.

Україна, перебуваючи у складі Литовської держави, значно переважала останню за рівнем своєї культури. Українці на державній службі вводили в загальний вжиток свою мову, звичаї, право.

Велике князівство Литовське так і не стало міцною стабільною державою. У Литовський період української історії, що розпочався з другої половини XIV століття поступово пустіють зайняті раніше степові й лісостепові простори. Давня столиця Русі перетворилася на невеличке прикордонне містечко.

Розвиток усної народної творчості. Продовжувала, наприклад, розвиватися обрядова поезія - весільні пісні, колядки, щедрівки, веснянки, поховальні голосіння. З'являються (у жнивних і обжинкових піснях) соціальні мотиви та настрої, які мають антифеодалне забарвлення.

Фольклор . У XV столітті відроджується народний героїчний епос України у формі історичних пісень і дум. Це було продовженням, але на вищому рівні, епічних давньоруських традицій (билин). Виконувати думи народні співці - кобзарі, які часто гуртувалися у професійні кобзарські громади.

На епічному ґрунті виникає фольклорний жанр лірико-драматичної пісні - балади. У баладі опис тих чи інших історичних реалій вже поступається місцем особистим переживанням героїв і є тільки загальним фоном, на якому ці переживання розгортаються. У рукописній граматиці 1571 році, яку не встиг підготувати до друку видатний чеський учений і культурно-освітній діяч Ян Благослав, було вміщено українську баладу "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?", записану від мандрівного студента. Це перший фіксований запис твору вже цілком сформованого українського фольклору.

На фоні поступового розвитку "низької" народної культури традиційні центри культури "високої" - князівські двори й монастирі - до певного часу лишалися надто далекими від потужних

культуротворчих процесів у народній українській масі. Давні удільні князівські роди поступово дрібніють і вироджуються, лише деякі з князів наважуються виступити організаторами оборони й зворотної колонізації запустілих територій.

У монастирях життя також до часу консервується в намаганні утримати старі надбання, а не розвивається, створюючи щось нове.! Крайні представники монаштва захоплюються візантійським ісихазмом (містичною практикою "умної" молитви, метою якої є цілковите злиття з Богом), а рідкісні представники соціально активного політичного ісихазму, не знаходячи своїй діяльності суспільного оперття, залишають межі Литовської держави (як київський митрополит Кипріан).

Зверніть увагу на стан основних видів мистецтва, а саме: архітектури та образотворчого мистецтва. Архітектура XIV - середини XVI століття базувалась на традиціях давньоруської епохи. Для цього періоду було хаарктерно:

- формування українського стилю дерев'яних церков - трибаних і п'ятибаних з чітким поділом церкви на три частини: вівтар, власне церкву та "бабінець". Вікнам і дверям надавали шестикутної форми;

- в містах Західної України будувалися церкви перехідного типу, які поєднували візантійський стиль з елементами готичного та романського. Деякі церкви, особливо ті, що стояли поза межами укріплень, брали на себе функції фортець. У вигляді фортець будувалися й православні монастирі;

- у Галичині поширюється готичний стиль. Найбільшими будівлями цього стилю були католицькі костели у Львові (кінець XIV-XV століття) та Перемишлі (XV століття);

- у православній архітектурі з'являються деталі, властиві європейській готичі (високі й вузькі стрільчасті вікна та ін.). Найстарішою пам'яткою, де готичні елементи співіснують з візантійсько-малоазійським стилем, є Вірменська церква у Львові (1363 р.);

- запровадження у деяких містах Магдебурзького права спричинило до зростання міст і зміцнення їх самоврядування. Будувалися замки з каменю, підсилені мурованими вежами та бійницями (Луцьк, Володимир-Волинський, Острог, Львів, Кам'янець-Подільський, Хотин, Бережани, Олесько та ін.);

- на сході, де населення міст було значно меншим і не було великих покладів каменю, укріплення міст були дерев'яними, посиленими земляними насипами, валами та ровами (Житомир, Брацлав, Умань, Черкаси, Канів, Чернігів та ін.), що було пов'язано з військово-політичною ситуацією того часу;

- на південних землях сучасної України здійснювалося кам'яне будівництво. Якщо кочові татари, які своїми набігами тримали інші народи на відстані від своїх володінь, протягом певного часу не потребували зводити великі укріплення, нетатарське населення Криму (генуезці, греки, вірмени) змушені були вдосконалювати оборонне будівництво. Так побудували фортеці у Судаку та інших містах Криму.

Образотворче мистецтво у цей період досягло значних вершин.

- Польські королі XIV-XV століття, першими з яких були Казимир Великий та Ягайло доручали саме "руським" майстрам розписувати фресками храми в Польщі (фреска "Христос на суді перед Карафою" у каплиці Чесного хреста в Кракові роботи невідомих галицьких майстрів, 1470; сюжети-композиції "Різдва Христового" й "Успіння Богородиці" стінопису Кирилівської церкви в Києві (XIV століття), Вірменської церкви у Львові (XIV-XV століття).

- Високого рівня на початку XIV століття досягла творчість іконописця, а потім і першого галицького митрополита, що переїхав до Москви, Петра Ратенського з Волині. Йому приписують написання ікони "Богородиця" у Володимир-Волинському соборі. Митрополит Петро вважається зачинателем московської школи іконопису.

- У зв'язку з наявністю значного прошарку магнатів, купців, багатих міщан розвитку набуває ювелірне мистецтво. Із занепадом Києва поступово зникають староруські типи ювелірних прикрас. Українське ювелірне мистецтво опинилося під впливом двох напрямків:

- 1) західноєвропейського, переважно німецького;
- 2) східного, головним чином грецько-турецького.

Майстрами ювелірних золотих цехів могли бути лише поляки, католики. Це призводило до певного гальмування розвитку вказаного мистецтва й зміни матеріалів, з яких вироблялися ювелірні речі: не з золота, а із срібла, бронзи та міді. У литті з міді та олова були досягнуті високі результати. Відливали і художньо оформлювали гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, світильники, посуд.

Освіта:

- Мистецтво книжкової мініатюри та графіки. З XIV століття графіка відбиває готичний натуралізм, який мав динамічніше трактування сюжету. Рукописи оздоблювались заставками, великими орнаментованими літерами, (Галицьке Євангеліє XIV століття, "Життя Бориса і Гліба", Пересопницьке Євангеліє XVI століття).

- Поширюються церковно-літературні твори: житія святих, послання, "слова". Видатною літературною пам'яткою був Києво-Печерський патерик, зміст якого з часом доповнювався новими розповідями про "чудеса" з життя ченців у Києво-Печерській лаврі.

- Літописання. "Короткий Київський літопис" (XIV-XVI століття) відображає хронологічні межі з 862 по 1515 роки, містить відомості з історії, зокрема, про боротьбу проти татар, діяльність князя К.Острозького.

- У XIV столітті з'явився папір, що завозився на територію України з німецьких князівств. Виробництво власного паперу в Україні почалося в першій половині XVI століття на території Галичини. Пергамент продовжували вживати тільки в найурочистіших випадках, зокрема, для "Пересопницького Євангелія». Головними осередками переписування книг залишалися монастирі. Переписувачами були священники, парафіяльні дяки, а також світські особи, включно до князів і княгинь, оскільки ця праця вважалася богоугодною та сприятливою для спокутування гріхів. Поруч з аматорами існувала категорія фахових переписувачів, які виготовляли найвартісніші рукописні фоліанти, для чого майстри об'єднувалися у своєрідні гуртки, в яких кожен учасник спеціалізувався на певній ділянці досить складного виробничого процесу. Закінчення якісно виконаного перепису великої книги було для фахових переписувачів справжнім святом, визначною життєвою подією. Коли стало відомо про можливість книгодрукування, переписувачі-фахівці проводили агітацію проти нового винаходу, запевняючи, що тільки писана від руки книга є приємною для Бога, а друкування є ледве не диявольською вигадкою.

- Значний вплив на початок українського книгодрукування справило виникнення наприкінці XV століття східнослов'янського кириличного друкарства у Кракові. Так, у 1483-1491 роках у друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові кириличним шрифтом були надруковані церковні книги "Часословець", "Псалтир", "Постова Тріодь" і "Квітна Тріодь". Про походження самого Фіоля відомостей немає. Гіпотетично припускають, що ім'я Швайпольт - спотворене "Святополк". На жаль, типографія Фіоля проіснувала недовго, оскільки виникли утиски з боку католицької церковної ієрархії. На початку XVI століття друкування книг кириличним шрифтом відновив білоруський вчений Франциск Скорина (у Празі та Вільні-Вільнюсі).

- Найвидатнішою пам'яткою української літератури стало "Пересопницьке Євангеліє" - багато оздоблений і чудово ілюстрований рукописний переклад з болгарської мови на українську. Переклад було здійснено у 1556-1561 роках у місті Пересопниці на Волині (на сьогодні село Рівненського району Рівненської області) - звідси назва Євангелія. Прекладачами були священник з міста Сянока Михайло Васильович та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, які за дорученням княгині Алозії Заславської "для ліпшого виразумління люду християнського посполитого", мову наблизили до

народної. На "Пересопницькому Євангелії" складає присягу при вступі на посаду Президент України.

Розгляньте як відбулася Люблінська унія 1569 року, яка на території колишніх Корони Польської та Великого князівства Литовського проголосила появу нового державного утворення - Речі Посполитої (українською мовою - "справа народна", переклад латин. слова - "республіка"). Внаслідок унії українські землі опинилися в одній державі, чим було забезпечено можливість подальшого культурно-національного підйому українського народу. Але майже водночас із створенням нової держави озброєна контрреформаційною ідеологією римська курія звертає на це політичне утворення підвищену увагу та надсилає до неї єзуїтів, маючи на меті посилення своїх позицій.

- Контрреформаційна діяльність єзуїтів була спрямована не тільки проти протестантів, але й православних. Українці розуміли, що подальший культурний розвиток України можливий лише за умови збереження і примноження культурних надбань вітчизняної православної культури, а покатоличення загрожує денационалізацією. Розбудова православ'я в Україні надихає талановитих українців, які змінюють шляхетські шати на яси.

- Освіта.

- 1) Вплив Реформації призвів до того, що протестанти заснували у Польщі і Литві низку шкіл, де навчилися й українці. Це гімназія та академія у Рахові. В Україні були засновані протестантські школи в Дубні, Хмельнику. За їх прикладом розгортали свою діяльність єзуїти. Для поширення католицизму вони відкрили цілу мережу колегій у всіх визначних культурних центрах Речі Посполитої. Тут працювали досить високого рівня учителі, головним завданням яких було поєднувати навчання з вихованням у католицькому дусі. Особлива увага приділялася дітям із заможних родин, які розглядалися як головні жертводавці на розвиток освітньої справи (формально навчання у єзуїтській колегії було безкоштовним, тому серед учнів не бракувало й вихідців із соціальних низів). Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де ті майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності. Навчання було суворо регламентованим, за традиційною для Західної Європи схоластичною системою. Курс поділявся на дві групи: "тривіум" (граматика, поетика, риторика) і "квадривіум" (математика, астрономія, музика, діалектика). Але додатково навчали також основам історії, географії, природознавства. Викладовою мовою була латинська. Введення систематичного курсу теології (богослів'я) давало право на проголошення закладу академією.

- 2) Здебільшого рівень освіти в Україні був початковим. У школах при церквах, монастирях, і маєтках магнатів учні вивчали

азбуку, молитви, читали часослов, псалтир, училися писати скорописом, рахувати. Учителями були дяки. «Дяками» називали церковних читців і співців. За свою роботу вони отримували певну дотацію, а після закінчення навчання від батьків горщик каші або гривню грішми. Рідше вчителями були "бакаляри", здебільшого молоді люди з незакінченою освітою.

● Література.

1) Розвиток полемічної літератури, яка особливо актуальною стала у другій половині XVI - на початку XVII століття у зв'язку з наступом католицизму. Було створено близько 140 полемічних творів, з яких близько 80 написано католиками та уніатами, близько 60 – православними.

Суттєві наслідки для соціально-політичного та культурного життя України мали події, пов'язані з переходом на новий календарний стиль. У 1582 році папа римський Григорій XIII на підставі ухвал Нікейського собору наказав виправити старий Юліанський календар, в якому внаслідок недоліків числення утворилася різниця між календарним та астрономічним часом. Папа римський наказав з 5 лютого 1582 року додати 10 днів. Зазначену реформу в протестантських та православних країнах зустріли вороже. У 1581 році з Острозької друкарні вийшов поетичний календар "Хронологія" А.Римші, в якому за старим юліанським стилем було зазначено основні церковні свята, кожному місяцю присвячувався відповідний характеристичний вірш, а назви місяців подавалися книжною "руською", латинською та єврейською мовами. Тому спроби зміни календаря в Україні, як і в інших землях, сприймалися досить болюче. Зміна календаря призвела до релігійної та соціальної напруги. Польські пани забороняли селянам відзначати свята за старим стилем і змушували їх у ці дні працювати.

У 1597 році вийшов друком один з найвизначніших полемічних творів - "Апокризис" Христофора Філалета (псевдонім М.Броневського), обсяг якого польською сягав 334, а українською - 444 сторінок. Твір було написано з великим літературним і публіцистичним хистом і глибоким знанням предмету полеміки.

Видатним письменником-полемістом був Захарія Копистенський - фундаментальний полемічний трактат у чотирьох книгах під назвою "Палінодія або Книга оборони..." (1619-1622). "Палінодія..." написана на основі історичних, богословських та літературних джерел книжною українською мовою з використанням народнопоетичної образності - приказок, прислів'їв, порівнянь, афористичних висловів самого Копистенського.

2) Ораторсько-проповідницька проза була представлена жанром церковної проповіді. У ролі церковних проповідників доводилося виступати переважній більшості українських культурних діячів цього

періоду, відтак увесь спектр ідей і думок, а також художніх прийомів і засобів раннього бароко знайшли у проповідях своє виразне втілення. Деякі з особливо талановитих і яскравих проповідей того часу, які називалися "казаннями", були надруковані й поширювалися серед народу, завдяки чому дійшли до нас. Своєю емоційною силою і багатством риторичних прийомів вони досі справляють неабияке враження на сучасних фахівців, тому не дивно, що за тих умов люди спеціально йшли до церкви, аби вислухати чергове «казання». Крім того, тоді ж виникає звичай укладати і видавати друком великі збірки зразкових або типових казань на цілий богослужбовий рік, так звані "Євангелія учительні", які мали допомогти парафіяльним священикам готувати свої проповіді перед прихожанами. Оскільки проповіді виголошувалися перед людьми максимально доступною їм мовою, розвиток українського проповідництва об'єктивно сприяв літературному опрацюванню елементів живого усного мовлення, які саме з проповідницьких творів потрапляли до інших літературних жанрів.

3) Під впливом західних зразків в українській літературі другої половини XVI ст. з'являються і набувають значного розвитку нові поетичні жанри геральдичної або гербової поезії

У кожному українському друкованому виданні незалежно від того, церковний чи світський характер воно мало, вміщувалися вірші "на герб", Геральдичні вірші вміщувалися у книзі безпосередньо за графічними зображеннями гербів заможних українських шляхетських родів, представники яких мали стосунок до видання книги, або гербів громадських організацій чи об'єднань (братства, Військо Запорізьке низове або міські ремісничі цехи, що також мали свої герби). Геральдичний вірш мав провести яскраву і переконливу аналогію між гербовими відзнаками їх носіїв та їхнім реальним життям.

4) З'являються збірки епіграм. Першою такою збіркою в Україні стала "Діоптра, ацьбо Зерцало..." архімандрита Дубненського монастиря (на Рівненщині) Віталія, яка вийшла друком 1612 р. і пережила низку видань у XVII і XVIII ст.

5) Новим явищем для української літератури кінця XVI століття стають поетичні жанри декламації та діалогу, які передували появі театральної драми. Декламації (від лат. - вправа у красномовстві) призначалися для урочистого відзначення церковних, шкільних або інших свят, а також виголошувалися з нагоди різних важливих подій того часу. Виконували їх переважно учні. Серед декламацій, які дійшли до нашого часу, найдавнішою є братська "Просфонима" (Львів, 1591 р.), виголошена на честь приїзду київського митрополита.

● **Архітектура.** В архітектурі другої половини XVI - початку XVII ст., особливо у Львові, панував стиль пізнього Ренесансу.

1) У стилі пізнього Ренесансу в Львові збудовані "Високий замок", будинок Гепнера - "Чорна кам'яниця" (1570), будинок грецького купця і уславленого мецената Корнякта (1580), каплиця Трьох святих (1578), вежа Вірменської церкви (1576), а також вежа Корнякта (дзвіниця Успенської церкви, 1572-1578) і братська Успенська церква (1591-1629). Архітекторами й будівельниками були переважно італійці, а саме: Петро Італієць, Домінічі Римлянин, Петро Барбоні. Але відомі й імена українських митців, серед яких: Мартин Люшня, Лука Пряшів.

2) Своєрідним було дерев'яне будівництво XVI–XVIII століття на західноукраїнських землях, а саме у Карпатах і на Прикарпатті (церква Воздвиження у Дрогобичі першої половини XVII ст.).

3) Перехід до архітектури бароко у перші десятиліття XVII століття позначається відмовою від ренесансної пропорційності форм і пошуками виразної деформації ренесансних композицій; деталі й прикраси занадто перевантажують стіни як зсередини, так і зовні, приголомшуючи глядача (приватні будинки та костели у західноукраїнських містах - Бернардинський костел у Львові, 1600-1630).

4) Своєрідними рисами відзначаються православні будівлі, в яких відбиваються риси раннього бароко (вежі Манявського монастиря в Карпатах і П'ятницька церква у Львові (1643).

5) Розвивається ліпна скульптура й ливарна скульптурна пластика з металу. (фігура архістратига Михаїла, що перемагає диявола. Сам архістратиг являє собою взірєць ренесансної мрії про досконалу людину. Ця композиція прикрашала будівлю королівського арсеналу у Львові).

● Театральне мистецтво.

1) Поява віршованих шкільних драм з режисурою, декораціями та костюмами, де переважали релігійні та міфологічні сюжети, акторами були учні братських шкіл та студенти колегій. На жаль, жодна з цих драм періоду національно-культурного піднесення до нашого часу в повному обсязі не дійшла.

2) Формується такий жанр театрального мистецтва, як комедія у формі інтермедій на побутові теми, які виконувались в антрактах між актами релігійної драми.

3) З XVII століття розвивається вертеп - лялькова театральна вистава з різдвяним сюжетом. Вистави відбувались у двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі демонструвалася невеличка вистава на сюжет Євангелія від Луки, а на нижньому - різноманітні комічні сюжети з народного життя.

4) Розвиваються народні ігри та мистецтво скоморохів (виконавців і творців розважальної усної поезії, музичного фольклору).

● Музичне мистецтво

1) Тексти й мелодії народних пісень і дум складали народні поети та композитори - кобзарі та бандуристи, які самі ж і виконували ці твори. Найпоширенішими народними інструментами були бандура, кобза, цимбали, скрипка, сопілка, дудка, в Карпатах – трембіта. Найпопулярнішими танцями були "козачок", "метелиця", "веснянка". З XVI століття в багатьох українських містах виникли ремісничі цехи, що спеціалізувалися на виготовленні музичних інструментів.

2) При церквах і монастирях, в братських школах та маєтках магнатів існували хорові капели. До XVI століття церковний хор був одноголосим, нотний спів безлінійним і позначався спеціальними знаками, так званими "знаменами", поставленими над словами тексту богослужбових книг. З XVI століття церковний спів стає багатоголосим або партесним (з лат. - партія для окремих голосів). Необхідно вказати на те, що вищеподана інформація із зазначеної теми була використана з підручника М.І.Марченка «Історія української культури: з найдавніших часів до середини XVII століття» (Київ, 1961 рік видання).

Таким чином, незважаючи на складні політичні умови, тяжкий соціальний гніт, наступ єзуїтської Контрреформації, культура українського народу, спираючись на давньоруські традиції, досягла істотних успіхів у багатьох сферах. Цей період можна схарактеризувати як добу розквіту української національної культури. Її трьома основними центрами були Львів, Острог і Київ.

Інформаційні джерела:

1. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Упор. Б.І.Білик, ред. С.М.Клапчук. – К.: Вища школа, 2000. – 606 с.
2. Історія української культури / Під ред. І.Крип'якевича. – К.: Обереги. 1993. – 80 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991. – 201 с.
4. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій для вузів / Під ред. А.К.Бичко. – К.: Либідь, 1993.- 392 с.
5. Історія української художньої культури: Підручник для вузів. – Харків: ХДАК, 1999. – 194 с.
6. Лекції з історії світової культури: Навч. посібник для вузів / Під ред. Р.П.Бойко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.
7. Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В. Історія світової та української культури. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
8. Культура українського народу: Навч. посібник для вузів / Під ред. В.М.Русанівського та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

Тема № 5. Культура України
другої половини XVII – XVIII століття
Методичні поради до вивчення теми:

Головною проблемою теми є відповідь на питання: яким чином козацтво вплинуло на культурні процеси України, як відбувалося формування українського козацького бароко в архітектурі, образотворчому та ужитковому мистецтві, яким чином відбулося становлення книгодрукування на території України? Що слугувало становленню освітніх закладів України, випускники яких прославили українську націю? Для з'ясування зазначеного кола запитань, необхідно розглянути наступні позиції плану:

1. Історичні умови культурного життя українського народу.
2. Вплив на розвиток культури України освітніх центрів: братств, Острозької та Києво – Могилянської академії.
3. Феномен українського козацького бароко. Церковне і світське будівництво. Іконопис. Образотворче, декоративне та ужиткове мистецтво.
4. Книгодрукування: витоки та становлення.

При вивченні даної теми слід звернути увагу на те, що в культурі України XVII – XVIII століття знайшли своє відображення кращі риси українського національного характеру – прагнення до незалежності й засудження зла та соціальної несправедливості. Гетьманська Україна за часів Івана Мазепи (1687 – 1708 рр.), Івана Скоропадського (1708 – 1722 рр.), Кирила Розумовського (1750 – 1764 рр.) перебувала на рівні найбільш освічених країн Європи, а Українська національна революція 1648-1656 рр. привела до створення української держави, сприяла розвитку в Україні усної народної творчості, історичної науки (літописання), художньої літератури. Політичні події в цей час склалися таким чином, що значення козацтва зростало, яке також відігравало провідну роль в формуванні української культури та її традицій. Козацтво виступало захисником української віри. У польських документах ці часи отримали назву «година козацька». Лозунг «за віру та націю руську», під яким виступило козацтво у Визвольній війні, дозволили об'єднати навколо козацтва український народ, сприяло формуванню його національної свідомості. Національна ідея пронизувала всі види творчості даного періоду.

Розкриваючи друге питання, щодо впливу на розвиток культури України освітніх центрів, варто розпочати з початкової освіти. У середині XVIII століття на території восьми полків Гетьманщини діяло 866 шкіл, одна школа припадала на тисячу душ місцевого населення.

Сільські громади своїм коштом утримували вчителів, дбали про приміщення.

На період Гетьманщини припадає **перша спроба запровадження обов'язкової освіти**. Так, 1760 лубенський полковник І.Кулябко наказав всіх козацьких синів, здатних до науки, направляти до парафіяльних шкіл. Ініціатива була підтримана гетьманом. Це, в свою чергу, збільшило кількість письмовних серед українського населення.

З метою глибокого вивчення даної теми слід розглянути роль братських шкіл у розвитку культури. Братства - національно-релігійні громадські організації православного міщанства. Спочатку завданнями церковних братств були турбота про зовнішній порядок у храмі, його матеріальну підтримку, утримання шпиталів, допомога хворим і малозабезпеченим. Члени братства платили внески, на які влаштовувались свята - "кануни". Але згодом вони все активніше включалися в суспільно-політичний, національно-визвольний і релігійний рух, стали осередками розвитку української культури. Багато в чому саме завдяки підтримці зміцнених братств самобутня українська культура змогла вистояти у протистоянні з єзуїтами і державними інститутами Речі Посполитої.

У 70-х роках XVI століття активізувало свою діяльність Львівське братство. У 1572 році Львівське братство очолило виступ української громади міста з вимогою до королівської влади про визнання за українським населенням права посилати своїх синів до шкіл, в яких викладалися "вільні мистецтва" і добилося свого. Згодом братства виникли і діяли в Рогатині, Городку, Комарні, Любліні, Дрогобичі, Самборі, Холмі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Києві, Луцьку та ін.

У 1585 році Львівське братство організувало свою школу. Виховання носило церковний характер. Предмети викладалися українською мовою. Викладали слов'янську та грецьку мови, а також "вільні науки". Ректорами і викладачами школи були грецький архієпископ Арсеній Еласонський, браги Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Памво Беринда, Гаврило Дорофієвич, Ісайя Трофимович, Іоаникій Волкович, Сильвестр Косов. Одним з учителів був майбутній "козацький" київський митрополит Іван (у монастирі - Іов) Борецький. Старшим учням братської школи дозволялося проповідувати в церквах.

За аналогією із Львівською школою виникають братські школи у Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові, та інших містах.

У Києві братська школа була заснована в 1615 році. Першим її ректором став Іван Борецький, другим - Мелетій Смотрицький, третім - Касян Сакович.

Учителі братських шкіл (дидаскали), студенти (спудеї) й учні початкових класів (бурсаки) подорожували по містах і селах України, поширюючи ідеї боротьби проти уніатства і католицизму.

Острозька академія. У 1580 році за активного сприяння найвдатнішого православного мецената - князя К.Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було відкрито Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум. З цією метою К.Острозький зібрав групу високоосвічених фахівців, які стали основою педагогічного колективу. В Острозькій академії навчали слов'яно-руською, грецькою та латинською мовами, тому називали її ще "тримовнимліщеєм".

Першим ректором Острозької академії був відомий письменник, шляхтич з Поділля Герасим Смотрицький. Викладачами працювати відомі культурні діячі й письменники, а саме: Дем'ян Наливайко (брат козацького повстанського гетьмана Северина Наливайка), Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Тимофій Михайлович, Іван Федорович, Андрій Римша, Олексій Мотовило, греки Кирило Лукаріс, Діонісій Раллі, Феофан Грек, поляк Ян Лятос та ін. З Острозької академії вийшло багато видатних людей, серед яких: Гаврило Дорофієвич, Йов Княгиницький, Мелетій Смотрицький, Ісаїя Копинський, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. На жаль, академія після смерті князя К.Острозького (1608р.) занепадала. Коли Острог перейшов до його онуки - католички, школу було реорганізовано в єзуїтську колегію. Проте, за час дії навчального закладу його закінчили близько 500 осіб, які стали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

Києво Могилянська академія У 1631 році визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, Петро Могила (1595-1647) заснував при лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже 1632 року була об'єднана з Київською братською школою. У 1631 році при Києво – Печерській лаврі була відкрита школа архімандритом Лаври Петром Могилою. У 1632 році школа була об'єднана з братською школою, внаслідок чого утворилася колегія. На честь П.Могили колегія дістала назву «Києво - Могилянської». На власні кошти П.Могила будує кам'яний корпус для навчання, будиночки для вчителів, бурсу для бідних студентів, студентську церкву на честь Бориса та Гліба. Крім того, він утримує бідних студентів, посилає в закордонні університети молодих викладачів. Обов'язковою була програма «семи вільних наук»: граматики, поетики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Національними мовами були: слов'янська, руська, грецька, латинська, польська.

Для забезпечення закладу викладацькими кадрами найвищого рівня Петро Могила посилає в закордонні університети кількох юнаків, а зі Львова запросив колишніх однокласників - Сильвестра Косова та Ісаю Трофимовича. Протягом 1632– 1633 років він за свій рахунок закуповує близько сотні коштовних фоліантів з творами отців

та вчителів церкви, а також кращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Горація, Овідія, Ціцерона та інших письменників з коментарями, підручники з тригонометрії, логіки, метафізики.

Колегіум, що мав стати академією, від самого початку задумувався не лише як навчальний заклад, а й як осередок учених та письменників. Крім П.Могили, до нього входили визначні культурні діячі, серед яких: філософи Й.Кононович-Горбацький і І.Трофимович, поети й письменники: Х.Євлевич, С.Почаський, А.Кальнофойський, Й.Калимон, Т.Баєвський, С.Косов та багато ін.

Уболіваючи за розвиток освіти в Україні, П.Могила передбачливо заснував філії колегіуму у Вінниці (1634) і в Кременці (1636). Вінницьку філію у 1639 році було переведено в Гощу на Волині, де вона вже як Гоштський колегіум діяла до пожежі 1672 року.

Учені Київської колегії зробили перші кроки до започаткування науки археології. Під керівництвом митрополита Петра Могили були розкопані залишки Десятинної церкви у Києві, збиралися написи з пантеону Києво-Печерської лаври. Петро Могила активно записував народні оповіді, перекази, місцеві легенди, пов'язані з духовною культурою й збирався видати їх друком.

Києво - Могилянська колегія грамотою Петра I у 1701 році отримала статус і права академії, їй була призначена щорічна субсидія в розмірі 1000 золотих. Організація навчального процесу була розрахована на 12 років.. Це був єдиний вищий навчальний заклад Східної Європи. Вагомий внесок належить Феофану Прокоповичу (1681 – 1736 рр.), першому ректору Київської академії. Києво – Могилянська академія проіснувала 150 років. Меценатом академії був І Мазепа, який збудував новий будинок та Братський собор, але після подій Полтавської битви, почалися репресії Петра I, заборона вчитися в академії підданам Польщі. У 1709 році замість 2 тисяч студентів в академії залишилося 160 студентів.

Козацький фактор в українській культурі був наскільки визначальним, що архітектурний стиль цього періоду іменують “козацьким барокко”. З даної тези необхідно розпочати розгляд третього питання «Феномен українського козацького питання. Церковне і світське будівництво. Іконопис. Образотворче, декоративне та ужиткове мистецтво».

Характерною рисою розвитку культури України XVII – XVIII століття було використання в архітектурі стилю «бароко». Бароко (від португ. «багосо» - вигадливий, чудернацький, зіпсований). Бароко притаманні театральність, пишність, античні, алегоричні, біблійні мотиви використовувались у поєднанні.

Стиль «бароко» виник в Італії на початку XVII століття. Кожна країна мала свої власні національно – регіональні риси стилю. Бароко в Україні набуло поширення в другій половині XVII століття.

Які причини поширення барокового стилю в Україні XVII – XVIII століття? Стиль відповідав ментальності українців. Українське бароко відрізнялося від західноєвропейського більшою поміркованістю в декоративності, вираженістю архітектурних форм.

Одним з перших італійців, який відродив життя нового стилю на території українських землях, був Петро Італієць, ім'я якого з титулом «королівського архітектора» зустрічається в міських актах Львова в 1543 році. Він був архітектором Братської церкви Успіння у Львові (1559 р.). Ця будівля була з трьома куполами та зі своєрідними розрізами вікон. Другим італійцем, що працював над будівлями українського Львова, був Петро Красовський. З його прізвищем пов'язані дві найкращі споруди ренесансного Львова – Корняківська вежа та Трьохсвятительський костел при Успенській церкві (рис. 1).

Рис.1. Успенська церква з Корняківською вежею у Львові

У цей період у Києві були створені оригінальні споруди з яскраво вираженими національними рисами. Особливий інтерес проявляється до Київської дерев'яної ратуші. Вона була побудована в XVI столітті на Подолі. Будинок ратуші багато разів згорав і відбудовувався заново. Зображений він на плані Києва 1695 року. Зображення ратуші схематичне, але це дає нам уявлення про основні

Наприкінці XVI століття існував тип дерев'яної церкви з п'ятьма банями. Число куполів має глибоко символічне значення, наприклад, тринадцять куполів символізує Ісуса Христа й дванадцять апостолів,

форма одних куполів - «лазень» схожа на цибулини, інші на пірамідки, одні як би витягнуті вгору, й здаються стрункіше, інші ширше, й здаються міцніше, а треті, можуть бути майже круглими. Ілюстраціями до опису дерев'яних церков можуть бути гравюри та малюнки. На гравюрі 1677 року з зображенням Києво-Печерської лаври показана дерев'яна дзвіниця, яка має чотири яруси, а верх її - двоярусний. Знизу вгору ритмічний крок стовпців зменшується. Яруси дзвіниці звужуються, що створює враження струнких витончених пропорцій пірамідальної споруди (рис.2).

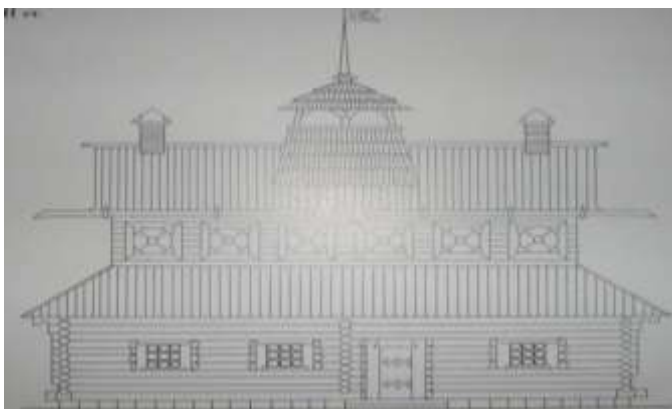

Рис. 2. Гравюра із зображенням Києво-Печерської лаври.
Праворуч дерев'яна дзвіниця

При зіставленні форм трьох дзвіниць - Лаврської, Софійської та Михайлівської можна помітити принцип єдності їх композицій в архітектурному розташуванні ярусів. Такі споруди могли виникнути

внаслідок високого рівня розвитку дерев'яного будівництва в XVII столітті.. Дерев'яні дзвіниці Києва з їх галереями, арками й формами куполів утворюють новий етап розвитку дерев'яної архітектури цього типу, де переважає світський характер витонченого будівництва.

Принципи та прийоми дерев'яного зодчества можна простежити й в кам'яних будівлях (Києво-Печерська лавра, Єкатерининська церква в Чернігові).

Рис. 3. Києво-Печерська лавра
XII-XVIII ст.

Цибулинні куполи разом з просторими галереями виступають у групі пам'яток дерев'яного будівництва Галичини другої половини XVII століття. (церква в с.Ісайя 1663 рік забудови майстер Ілля Пантелеймон, (рис.4).

Рис. 4. Деревяна церква с. Ісаїї 1663 р.

Таким чином, перші проби перебороти старі архітектурні традиції було зроблено переважно в тих місцях, де зосереджувалися ремесла й торгівля, куди швидше проникали гуманістичні ідеї, де організовувалися братства, і швидше зростала національна самосвідомість. Серед таких пам'яток церкви святого Юра та Воздвиженська в Дрогобичі (рис. 5, 6).

Рис 5. Церква св. Юра в Дрогобичі друга половина XVII ст.

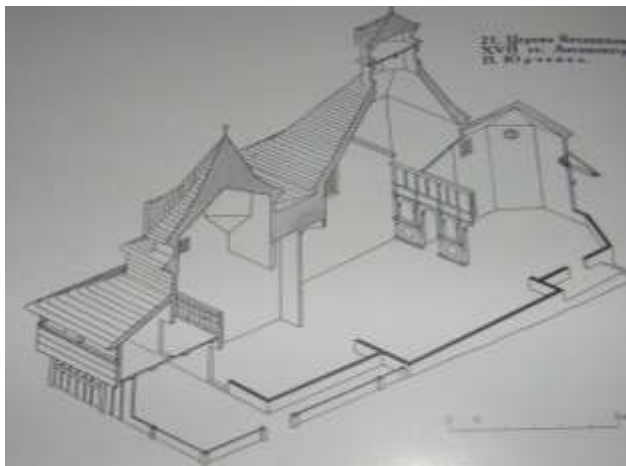

Рис. 6. Воздвиженська церква в Дрогобичі XVII ст.

Кам'яні житлові споруди козацьких старшин у Чигирині, Гадячі, Любечі, Сорочинцях та в інших містах і селах мали вигляд великих сільських будинків на дві половини. Виняток становить палац Б. Хмельницького в

Суботіві середини XVII століття. Цей найбільший на Придніпров'ї кам'яний замок з палацом не зберігся.. Характерним приклад кам'яного житлового будинку є будинок Лизогуба в Чернігові (кінець XVII століття) (рис. 7).

Рис.7. Будинок Лизогуба в Чернігові кінець XVII століття

Це перший сучасний будинок на Чернігівщині, в основі якого чітко виступають форми українського бароко.

На Придніпров'я не збереглося жодного дерев'яного пам'ятника культової архітектури XVII століття. Відомості про них ми беремо з хронік, гравюр і давніх актів тих часів.

Таким чином, архітектура України в цей період освоює досвід і культуру Заходу, але залишається самобутньою.

Архітектурним спорудам українського бароко властиві величавість пропорцій та пишна декоративність. У церковних спорудах з'являються статуї, виконані з дерева, поліхромію з позолоченням.

Статуї гетьманів, алегоричні фігури муз були розміщені на фронтонах Малоросійської колегії у Глухові, статуї прикрашали інтер'єри гетьманських палаців.

На Правобережній Україні бароко розвивалось на основі європейських традицій (Успенський собор Почаївської лаври, церква св. Юра у Львові, Андріївська та Покровські церкви у Києві, Троїцький храм у Чернігові).

Архітектурні споруди XVIII століття оздоблювалися скульптурним орнаментом – гірляндами листя, квітів (Всесвітська церква у Києві (над «економічними воротами» Лаври), брама Заборовського в Софійському соборі, Суботівська церква та ін.)

В Україні працювали видатні архітектори XVIII століття: В.В.Растреллі, А.В.Неєлов, українські майстри: С.Д.Ковнір (підданий Києво – Печерської лаври, селянин - кріпак) (будівництво Жовнірського корпусу в Лаврі, дзвіниць Дальніх і Ближніх печер, Кловського палацу та ін.). За проектами І.Григоровича – Барського були збудовані Покровська церква на Подолі в Києві, приватні будинки, комплекс Межигірського та Кирилівського монастирів.

І.Мазепа та духовне життя України. Саме за гетьманування І.Мазепа духовне життя України досягає особливого піднесення, напруження та розцвіту – в освіті, науці, літературі, мистецтві.

Гетьман Мазепа був великим меценатом культурних починів і будов в Україні. Найбільш вражає в часи І. Мазепа розвиток образотворчого мистецтва, головне архітектури. У добу І. Мазепа відроджується Київ як духовий центр України. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи І. Мазепа.

Культурна спадщина:

Нова банкнота у 10 гривень з зображенням І.С. Мазепа;
Монета 10 гривень з зображенням І.С. Мазепа.

За часів перебудови 1986–1991 років в СРСР уперше були дозволені публікації з іншою трактовкою дій гетьмана. Після проголошення незалежності Україною 1991 року, І.С.Мазепа став національним героєм в офіційних історичних дослідженнях, підручниках і центральних мас-медіа.

За розпорядженням Петра І, Московська православна церква оголосила анафему Іванові Мазепі. До цього часу Російська православна церква та Українська православна церква (Московського патріархату) анафему не зняли. Тому в Києво-Печерській лаврі Мазепу досі піддають анафемі, а у Михайлівському монастирі моляться за упокій його душі.

Церковні споруди, що були збудовані, реставровані або оздоблені коштом І. Мазепа:

1. Києво-Печерська Лавра:

а) Троїцька Надбрамна церква (1106–1108; перебудови XVII–XX ст.) відновлена коштом І.Мазепа.

б) Успенський собор (1073–1089; перебудова XVII–XVIII ст.) відновлений коштом І.Мазепа (1690) та подарунки.

в) Церква Всіх святих над Економічною брамою (1696–1698) побудована коштом І.Мазепа.

- г) Кам'яний мур (1696–1701) будувався коштом І.Мазепи.
- д) Церква Різдва Богородиці (1696)
2. Микільська лікарняна церква (кін.1690-х років)
3. Трапезна Покрови Богородиці (кін.1690-х років)
4. Вознесенська церква (1701–1705)
5. Свято-Троїцький собор Кирилівського монастиря (1695р.,)
6. Софіївський собор у Києві (1697–1700).

І. Мазепа в літературі та мистецтві. Гетьман Іван Мазепа – найбільш відомий в Європі та Америці гетьман України. Йому присвячено 186 гравюр, 42 картини, 22 музичні твори, 17 літературних творів, 6 скульптур.

У 2001 році режисером Юрієм Ілленком було знято україномовний фільм «Молитва за гетьмана Мазепу».

Іконопис. На початку XVII століття розвивається нова форма іконописного живопису. Одним з найяскравіших взірців такого нового іконопису є ікона "Різдво Богородиці", що зберігалася у П'ятницькій церкві Львова. Львів був центром кількох професійних цехів живописців та іконописців. При цьому старші майстри не тільки давали учням різноманітні завдання, але й самі мали постійно експериментувати в пошуках найбільш конкурентноспроможної форми продукції.

З другої половини XVI століття формується західноукраїнська портретна школа. Художники більше звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, але провідне місце у світській творчості посідають портрети. Відомі цілком реалістичні й майстерно виконані портрети К.Корнякта, дружини турецького султана "Роксолани" (Насті Лісовської), фундаторки православних монастирів на Лівобережжі Раїни Вишневецької, князя К.Острозького, багатьох львівських міщан - діячів братства. Київські портрети на полотні першої половини XVII століття до нашого часу не збереглися. Відомі лише фрескові (стінописні) портрети ігумена Красовського 1614 року з Кирилівської церкви та Петра Могили з фрески у церкві Спаса на Берестові.

Театр. Значного розвитку в Україні досягла шкільна драма, яка зародилася в тісному взаємозв'язку з віршованою літературою. Шкільна драма – це твір релігійно – повчального змісту на мотиви «Святого письма». Авторами шкільної драми були професори колегій, що викладали піїтику, а акторами –виконавцями виступали студенти. У перервах між діями шкільної драми виконувалися інтермедії - показ проблем суспільного життя через сатиру та гумор. Ознаки інтермедії – народна мова, динамічність сценічної дії, живий діалог акторів. Поява інтермедій засвідчувала про розвиток українського театального мистецтва в руслі європейських традицій, оскільки еквівалентом

української інтермедії були того часу комедія дель арте в Італії, фарси – у Франції. Значення інтермедій в тому, що вони вивели на сцену українську пісню та мову.

Розвивається вертепна драма – старовинний народний ляльковий театр. Перша згадка про вертеп датується 1666 роком. Вертепна драма поділялася на дві частини: релігійну, в основі якої лежав біблійний сюжет про народження Христа, та світську – трагічні або ж комічні сцени з народного побуту.

У другій половині XVIII століття в Україні зароджується професійний театр, оскільки у 1798 році в Харкові виник перший театр з постійною трупю

Музичне мистецтво. Найвідомішими осередками музичної освіти були Глухівська співацька школа та Києво – Могилянська академія, у стінах яких здобули освіту Дмитро Бортнянський (1751 – 1825 рр.), Максим Березовський (1745 – 1776 рр.) та Артемій Ведель (1767 – 1808 рр.). Написані ними хори, опери, концерти мали успіх і зайняли визначне місце в історії вітчизняної музики.

Образотворче мистецтво. Українське мистецтво поєднується із західноєвропейським. Приклади: В.Тропінін (1776 - 1857) – Поділля, М.Теренський (1723 - 1790) – м.Перемишль, Л.Долинський (бл. 1745 - 1824) - м.Львів, І.Лучинський (1816 - 1855) м.Чернівці.

Граверство. Поширеною стала гравюра на металі, а також друкована на окремих аркушах паперу й шовку. Сюжети були присвячені визначним діячам політичного й культурного життя України.

Доцільно при розгляді даної теми не залишити без уваги освітню діяльність друкарень. В Україні книгодрукування поширилося в другій половині XVI століття. Початок йому поклав Іван Федорович (Федоров). У 1572 році він прибув до Львова, де за гроші українських меценатів заснував друкарню з кириличним шрифтом. У 1574 році у вищевказаній друкарні побачив світ "Апостол" - перша друкована книга в Україні, яка призначалася для церковно-богослужбового вжитку. У 1578 році з друкарні І. Федоровича виходять "Азбука" й "Буквар", призначені для початкових шкіл.

Князь К.Острозький мав на меті видати Біблію церковнослов'янською мовою з тим, щоб нею можна було скористатися в полеміці з католиками. З цією метою у 1580 році І.Федорович працює в Острозі, де виходить "Острозька Біблія" - перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою.

І.Федорович помер у Львові в 1583 році, а його друкарню викупило Львівське братство.

В Україні почали роботу інші друкарні - Дерманська, Рахманівська, Стратинська, Крилоська, Кременецька на Волині, Київська (Лаврська), Почаївська, Чернігівська та ін. Усе це яскраво

засвідчує про те, що потреба в книгах наприкінці XVI століття в Україні зростала.

У 1599 році до Києво-Печерської лаври переїжджає із Західної України Є.Плетенецький. Ставши у Лаврі архимандритом, Є.Плетенецький заснував для своєї друкарні паперову фабрику у Радомишлі й приступив до згуртування культурно-освітнього гуртка. До Києва переїздить: Захарія Копистенський, брати Памво і Степан Беринди, Тарас Земка, Лаврентій Зизаній-Густановський, Гавриїл Дорофієвич, Олександр знавці друкарської справи і граверства Тимофій Вербицький, Тимофій Петрович, Андрій Миколаєвич, Андрій Наумович, Іосиф Кирилович та ін.

У 1591 році у Львівській братській школі двома мовами (українською і грецькою) було видано греко-слов'янську граматику "Адельфотес" ("Братство"), за якою учні навчалися грецької й старослов'янської мов. У 1596 році у Вільні була надрукована "ГраMATика словенска", автором якої був викладач Львівської братської школи Лаврентій Зизаній.

З метою глибокого вивчення даної теми слід розглянути творчість філософа Григорія Савича Сковороди (1722-1794 рр.), зачинателя нової української мови і літератури Івана Петровича Котляревського (1769-1838рр.); просвітителя Василя Васильовича Капніста (1758 –1823 рр.); композиторів М.С. Березовського (1745 – 1777 рр.), Д.С.Бортнянського (1751-1825 рр.), А.Л.Веделя (1767 –1808 рр.); архітекторів Й.Г.Шеделя (1680-1752 рр.), І.Григоровича-Барського (1713 – 1785 рр.); художників Д.Г.Левицького (1735 – 1825 рр.), В.Я.Боровиковського (1757 – 1825 рр.); письменників –полемістів Інокентія Гізеля (1600 - 1683 рр.), Лазара Барановича (1620-1697 рр.).

Інформаційні джерела:

1. Енциклопедія українознавства. – К.: Вінол, 1995.- 537 с.
2. Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993. – 468 с.
3. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Під ред. Б.І.Білик, С.М.Клапчук. – К.: Вища школа, 2000. – 606 с.
4. Історія української культури. Побут. Письменство. Мистецтво. Театр. Музика / Під ред. І.П.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
5. Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. – К.: Либідь, 1995.- 288с.
6. Історія українського мистецтва. – К.: Либідь, 1968. – 488 с.
7. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / Під ред. М.М.Заковича. – К.: Знання, 2002. – 557 с.
8. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К.: УЕ, 1992. – 884 с.

Тема 6. Українське національно – культурне відродження (кінець XVIII – початок XX століття)

Методичні поради до вивчення теми:

Мета теми полягає в тому, щоб розкрити історичні умови розвитку української культури в XIX столітті; показати процес розвитку освіти в Україні, зміну її характеру порівняно з попередньою добою; окреслити освітні напрями розвитку української науки; зясувати особливості української мови та літератури; показати негативні наслідки асиміляційних заходів російського царизму для українського народу та його культури; висвітлити процес становлення й розвитку українського професійного театру; визначити тенденції розвитку архітектури та мистецтва. Темою охоплюються наступні питання:

1. Сутність процесу становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України у кінці XVIII – на початку XX ст.
2. Особливості розвитку освіти в Україні.
3. Освітні напрями наукових досліджень.
4. Розвиток української мови та літератури. Асиміляційні заходи російського самодержавства щодо українського народу і його культури.
5. Музичне мистецтво України. Театр та опера.
6. Архітектура та скульптура України: стилістичні напрями.
7. Український живопис та графіка.

При вивченні даної теми слід дослідити роль Російської імперії в формуванні культури України XIX століття. Українці Російської імперії, як правило, називалися малоросами й відчували на собі національне гноблення, яке відкидало право на розвиток національної культури. У цій тяжкій ситуації в Україні залишалася єдина сила, що рятувала український народ від денационалізації. Цією силою була національна свідомість українців.

Поняття ”українське національно-культурне відродження” відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України протягом кінця XVIII – початку XX ст. **Українське національне відродження розпочалося на східноукраїнських землях на межі XVIII – XIX ст.** Воно стимулювалося, з одного боку, природними процесами загальнокультурного розвитку, з іншого – необхідністю протидії упосліджувальній політиці російського царизму. Тяжке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали

”захисну реакцію”, що проявлялася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції і значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах, як спочатку культурницько-просвітницьких, так згодом і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців. **Втративши будь-яку надію на державне оперття і підтримку в процесах культурного розвитку, діячі української культури були поставлені в умовах постійного доведення чинності національної культури в її суто етнічному розумінні. Етнографізм за цих обставин мусив стати і став визначальною рисою формування нової української культури.** Пізніше це мало свої негативні наслідки у галузі виховання національної еліти і в праві політичної реалізації національних прав українців, однак прийнятної альтернативи етнографізму протягом довгого часу просто не було.

Національне відродження як поняття окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, які дозволяють йому усвідомити себе нацією, дійовою особою історії й сучасного світу. Воно було характерним для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність і самостійне національне життя взагалі. За власне відродження, починаючи з межі XVIII – XIX ст., так чи інакше боролись усі слов'янські народи, за винятком хіба що росіян. Об'єктивна мета процесу національного відродження полягала в оздоровленні і консолідації української нації та відтворенні української державності.

Напередодні українського національного відродження протягом попереднього історичного періоду разом із втратою елементів державності було знекровлене і самостійне українське національне життя взагалі, яке спиралося на тісну взаємодію козацького, духовницького, міщанського та селянського станів у межах наданих їм автономних прав, які передбачили можливість зміни суспільного статусу. Разом із втратою цих прав зникає попередня міжстанова взаємодія, натомість за часів Катерини II встановлюються жорсткі й непрохідні межі імперських ”сословій”. Особливо дошкульним було катастрофічне послаблення не так давно перед тим сильної національної еліти, передусім інтелігенції, яка об'єктивно повинна відігравати роль лідера у процесах національного відродження, а натомість зазнала русифікації та полонізації.

Наприкінці XVIII ст. етноісторичну територію України було розподілено між Російською та Австрійською імперіями. Характер колонізаційної політики цих імперій помітною мірою впливав форми і сутність українського життя.

Політична система царської Росії характеризувалась деспотизмом та посиленням уніфікації в усіх сферах суспільного

життя. Австрія (з 1867 р. – Австро-Угорщина), навпаки, з часом розпочала еволюцію в бік сприйняття конституційних та загальнодемократичних цінностей, що позитивно впливало на життя провінцій. Але повністю демократичною, великою мірою через ”тупцювання” у вирішені національного питання, Австро-Угорщини так і не стала до самого розпаду 1918 року.

Українське національне відродження базувалось на попередніх здобутках українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній та духовній культурі. Соціальним підґрунтям для потенційного відродження було українське село, яке зберігало головну його цінність – рідну мову. Виходячи з цього, стартові умови для відродження були кращими у Наддніпрянщині, оскільки тут ще збереглися традиції недавнього державно-автономного устрою, політичних прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося закріпачення, та козацького суду, а найголовніше – тут хоча б частково збереглася власна провідна верства – колишня козацька старшина, щоправда переведена у дворянство.

Національне відродження України, попри регіональні особливості, характеризувало всеукраїнські перетворення. **Процес українського національного відродження історики, як правило, поділяють на три етапи:**

- **період збирання спадщини, чи *академічний етап* (кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст.);**
- **українофільський, або *культурницький етап* (40-і рр. XIX – кінець XIX ст.);**
- ***політичний етап* (кінець XIX ст. – початок XX ст.).**

Перебіг усіх трьох етапів характеризується невпинною боротьбою діячів національної культури за право вільного розвитку великого творчого потенціалу свого народу, якому є чим пишатися, є що розвивати і є що сказати світові.

Істотний вплив на початок українського національного відродження справила революція у Франції, яка проголосила ”права народів”. Це стимулювало інтерес до неповторних рис своєї етнічної спільності, таких як фольклор, історія, мова і література. Національному відродженню сприяло й поширення романтизму.

Один із засновників світового романтичного руху, німецький філософ і історик, видатний наслідник світової культури Йоган Готфрід Гердер після відвідин України ще 1769 р. відзначив: ”Україна стане колись другою Елладою. Чудовий клімат цієї країни, гідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля – колись пробудиться. Із малих племен, якими були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий

світ". Романтизм зруйнував зверхнє ставлення до народної культури, стверджуючи, що саме з народного джерела інтелектуальна еліта може черпати кращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має самостійну вартість, світ романтики уявляли як велетенську арфу, в якій кожен народ ставить окрему струну. Зникнення окремого народу неодмінно порушить всесвітню гармонію і рівнозначне вселенській катастрофі.

Видатний польський поет Адам Міцкевич називав українців найпоетичнішим і наймузикальнішим з-посеред усіх слов'янських народів. Польські й російські поети і фольклористи відкривали в українській народній культурі цілі жанри, яких не було у польській та російській творчості. У дусі державницьких ідеологій вони трактували українську культуру як частину "всеросійської" чи "всепольської" культур. Водночас їх приклад усе більше переконував, а деяким і відкривав очі на непересічну цінність української культури.

Разом із тим важливо зауважити, що романтичне світобачення мусило завойовувати собі місце в душах людей у боротьбі з класицистичними уподобаннями творців Російської та Австрійської імперій, такими як раціоналізм, одноманітність, універсальність і своєрідне уявлення про належний державний "порядок". Дуже багатьом українцям було нелегко зробити чіткий вибір на користь котрогось із типів світовідчуття, а пошуки компромісу зводили їх на манівці безплідних хитань, доки не перемагав заохочуваний державою прагматичний підхід.

Не слід залишати поза увагою розвиток освіти в Україні. Розвиток промисловості, торгівлі збільшував потреби освічених і кваліфікованих працівників, і це стимулювало розширення мережі навчальних закладів і кількості учнів у них. У цілому весь освітній процес був спрямований на денаціоналізацію українського населення, що дало відповідні невітніші наслідки. Однак всупереч урядовим настановам українське національно-культурне відродження в освітній сфері залишило досить яскравий слід.

У 1802 році почало свою діяльність Міністерство освіти, яке у наступному році провело систематизацію навчальних закладів. Було затверджено чотири типи шкіл: *парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети*.

У парафіяльних школах, які діяли при церковних парафіях і були початковими, навчання тривало 4-6 місяців у селах і до одного року в містах. Навчання велося російською мовою, учнів навчали читати, писати, рахувати, основ православної віри. Крім державних, у ряді сіл продовжували діяти дяківські школи, в яких дяки навчали дітей читати буквар, часослов і псалтир українською мовою (наприклад, Т.Шевченко вчився у такій школі).

У повітових школах (спочатку – двокласні, а з 1828 р. – трикласні) вивчали ще географію, історію, арифметику, природознавство, фізику, малювання.

У гімназії, що давали середню освіту, приймали виключно дітей дворян і чиновників. У цих освітніх закладах спочатку навчали 4 роки, а згодом – 7 років. Тут викладали іноземні мови, як правило, французьку, німецьку, грецьку, латинську, "закон божий", священну та церковну історію.

Проміжне місце між гімназіями та університетами займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (заснований у 1817 р.), Крем'янецький (працює з 1819 р.), Ніжинський (з 1820 р.).

Поряд із загальноосвітніми в Україні діяли й професійні навчальні заклади. У кадетських корпусах у Полтаві (з 1840 р.) і Києві (з 1852 р.) з дітей дворян виховували офіцерів. У Єлисаветграді продовжувала працювати медична школа, у Києві – фельдшерське, в Миколаєві – артилерійське і штурманське училища, у Севастополі – морська школа. У 1851 р. біля Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів.

Характерними рисами освіти у першій половині XIX ст. були: превалювання релігійного виховання дітей, політика "обрусення", рутинні засоби навчання. Києво-Могилянська академія, яка у попередній час відіграла велику роль у розвитку освіти й культури не лише в Україні, але й у всій Східній Європі, після видання 1814 р. нового статуту для духовних академій, за якими вони повинні були готувати лише фахівців богослів'я і для православної церкви, втратила своє значення і перетворилася на рядовий духовний навчальний заклад.

Історичним успіхом у розвитку освіти на початку XIX ст. стало заснування на східноукраїнських землях університетів. Ці заклади освіти внаслідок загальноєвропейської реформи вищої освіти швидко почали відігравати велику роль в культурному житті, в розвитку науки.

Перший університет на українських землях у складі Російської імперії засновано 1805 р. в Харкові коштом місцевого дворянства і купецтва за ініціативою вченого-експериментатора В.Н.Каразіна. Спочатку Харківський університет мав чотири відділи-факультети: словесний (історико-філологічний), етико-політичний (юридичний), фізико-математичний, медичний. Деякий час ректором Харківського університету був відомий український поет П.Гулак-Артемівський. На довгий час Харківський університет став осередком патріотичної думки. Тут працювали професори І.Срезневський, А.Метлинський, М.Костомаров, Д.Багалій. У першій половині XIX ст. характер національно-культурного відродження на східноукраїнських землях

багато в чому зумовлювався просвітницькою та аматорською діяльністю цього вищого навчального закладу.

У 1834 р. в Києві було засновано Університет святого Володимира на базі закритого Крем'яницького ліцею. На думку царя Миколи I, Київський університет мав стати центром русифікації і монархізму, спрямованим, перш за все, проти польського впливу. Спочатку він складався з двох відділів: історико-філологічного та фізико-математичного. Згодом додалися юридичний і медичний факультет. Першим ректором став Михайло Максимович. Цей університет перетворився на один із головних осередків українського руху, не виправдавши надій царських урядовців.

Третім університетом в Україні був Новоросійський (в Одесі), заснований 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. В трьох університетах у кінці століття одночасно навчалось 4 тис. студентів.

У 1863 р. було введено Статут університетів, який надав їм досить широку автономію: право обирати всю адміністрацію, професорів, доцентів. Але у 1883 р. було впроваджено новий Статут, який віднімав автономію, обрання адміністрації, участь професорів в управлінні. Життя університету підлягало суворій регламентації та наглядові попечителя навчального округу. Запроваджувався контроль над студентами, вводилась обов'язкова уніформа. Цей статут діяв до 1917 року.

Потреби економічного і культурного розвитку зумовили виникнення в Україні й інших вищих навчальних закладів. У 1874 р. створюється філологічний інститут, через рік – Ніжинський історико-філологічний інститут. З'являються Південно-російський технологічний інститут у Харкові (1885 р.), київський політехнічний інститут (1858 р.), Вище гірниче училище в Катеринославі (1893 р.), Харківський ветеринарний інститут, 2 консерваторії (у Києві й Одесі). 7 Вищих жіночих курсів (2 – у Києві, 3 – у Харкові, 2 – в Одесі). У цих вузах навчалось 26,7 тис. студентів.

На західноукраїнських землях центром культури залишався Львів. Тут у 1817 р. було відновлено університет, заснований ще у XVII ст. (1805 р. поляки перевели цей заклад до Кракова), але з німецькою мовою викладання. У 1849 р. тут вперше була створена кафедра української мови та літератури, яку очолив відомий український культурний і науковий діяч, один із членів "Руської Трійці" Яків Головацький. Увесь час точилася боротьба між українцями та поляками за мову викладання. У 1871 р. обмеження в мові викладання було скасовано, але фактично університет полонізувався. У 1894 р. засновано кафедру історії України, яку очолив професор М.Грушевський. 1844 р. у Львові заснувалася технічна академія (сучасний політехнічний університет).

На Буковині університет було засновано у 1875 році в Чернівцях із німецькою мовою викладання, але були кафедри й з українською мовою

навчання: української мови і літератури, церковнослов'янської мови та практичного богослів'я.

У Російській імперії 1864 р. було проведено реформу освіти, згідно з якою всі типи початкових шкіл оголошувалися загальноосвітніми й діставали назву початкових народних училищ. Вони стали працювати за єдиним планом і програмою, тобто відбулася уніфікація навчання. Діти здобували елементарні знання: вчилися читати, писати, вивчали елементарну арифметику, закон божий.

Середніми навчальними закладами були гімназії, що мали два ступені: гімназія і прогімназія (4-річним навчанням). Гімназії були двох типів: класичні (перевага надавалася вивченню давніх мов – грецької й латини, церковнослов'янської, їх випускники могли без іспитів вступити до університетів) і реальні (наголос робився на вивченні природничо-математичних наук; вивчалися й мови, але не давні, а сучасні – французька, німецька). Випускники останніх могли вступити лише до вищих технічних навчальних закладів.

Дівчата навчалися окремо в *інститутах шляхетних дівчат* (у Полтаві, Києві, Харкові, Одесі), гімназіях та епархіальних училищах. Першим серед українських інститутів шляхетних дівчат (для дітей з дворянських сімей) було засновано Полтавський (1818 р.) заходами княгині В.Репніної-Волконської, що була онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, та її чоловіка – малоросійського генерал-губернатора М.Репніна-Волконського, відомого своїми українофільськими настроями. До опікунської ради інституту входило багато поважних і шанованих дворян міст Полтави і Харкова. Серед них письменник В.Капніст, поети П.Гулак-Артемовський, Л.Боровиковський, перший біограф І.П.Котляревського С.Стеблін-Каменський, фольклорист і краєзнавець О.Бодянский. Багато видатних людей було і серед викладачів: кирило-мифодієвець Д.Пильчиков, гравер Д.Сплітстессер, художник І.Зайцев (однокашник Т.Шевченка по Петербурзькій академії мистецтв), лінгвіст і перекладач трагедій В.Шекспіра Л.Корженевський, композитори А.Єдлічка (ушавився ще й збиранням українських народних пісень) та його брат В.Єдлічка, дружина Панаса Мирного О.Рудченко. Ушавилися й деякі випускники цього закладу. Серед них – Любов Яновська, відома українська письменниця-демократка, автор драм "Без віри", "Людське щастя", оповідань "Городянка", "Смерть Макарихи" (закінчила інститут у 1881 р.). Тут вчилася також мати видатного вченого в галузі механіки академіка В.Челомея Євгенія Челомей. Зі стін Полтавського інституту шляхетних дівчат вийшли й сестри Глафіра і Олександра Псьол. Глафіра Псьол – відома художниця, пензлю якої належить, зокрема, портрет В.М.Репніної-Волконської. Олександра Псьол – українська письменниця. Зараз у будівлі, споруджений у 1828-1832 рр. для цього навчального закладу за проектом архітектора Л.Шарлеманя в стилі ампір, міститься

центральный корпус Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

У 1914 р. в Україні (у складі Російської імперії) діяло 19 361 початкових, 365 вищих початкових та 480 середніх шкіл (на 1 млн. 728 тис. 313 дітей). Як бачимо, майже 96% всіх загальноосвітніх шкіл були початковими. Проте ці імперські освітні заклади могли охопити лише 30% дітей. Порівняно з періодом гетьманської автономії кількісні показники XIX – початку XX ст. свідчать про загальне зниження грамотності. За переписом населення 1897 р. в Україні було близько 87% неписьменних, напередодні революційних подій 1917 р. їх було майже 75%.

Але загальний низький рівень освіти в Україні був не єдиною її вадою. Важливим є те, що український народ не мав своєї рідної школи, а та, що існувала – російська – була йому чужою, перш за все, за мовою, а також за змістом та духом.

З метою розкриття питання щодо розвитку науки в Україні XIX століття, необхідно звернути увагу на розвиток етнографії. Це пов'язано з процесами національно-культурного відродження, коли на перший план виходить бажання краще знати історію, мову, усну народну творчість свого народу. Початок української етнографії поклав Григорій Калиновський, який видав у 1777 р. в Петербурзі "Описание свадебных малороссийских обрядов". 20 років по тому у 1798 р. з'являється перша енциклопедія українознавства "Записки о Малороссии" Якова Маркевича, де стисло викладалися відомості про Україну, її природу, історію, населення, мову, поезію.

У 1819 р. князь Микола Цертелєв, грузин за походженням, проте щирий патріот України, опублікував у Петербурзі "Попытку собрания старых малороссийских песен" – збірку українських історичних дум. У передмові М. Цертелєв писав: "Якщо ці вірші не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначалися українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одну спадщину по предках, що врятувалася від жорстокості сусідніх народів".

Повніше і систематичніше дослідження української етнографії під назвою "Малороссийские народные песни" склав у 1827 р. Михайло Максимович – майбутній перший ректор Київського університету. Ця збірка справила вплив на творчість О.Пушкіна і М.Гоголя, на вибір життєвого шляху П.Куліша і М.Костомарова. У 1831 р. Ізмаїл Срезневський видав "Український альманах" – збірку народних пісень і оригінальних поезій, написаних харківськими поетами-романтиками, а в 1833 – 1838 рр. – шість випусків "Запорожской старины".

Український професор Московського університету – Осип Бодянский присвятив свою магістерську дисертацію (1837 р.)

порівнянню російських та українських пісень. Із типовим для романтика перебільшенням він протиставляє начебто засмучені й смиренні інтонації пісень російської Півночі життєрадісним мелодіям українського Півдня.

Пізніше у галузі етнографії фольклористики плідно працювали Т.Рильський, Д.Гнатюк, П.Житецький, М.Сумцов, П.Чубинський, М.Драгоманов, Б.Грінченко та багато інших фахівців і аматорів.

Розвивалася також **історична наука**. Першою узагальненою працею з історії України, написаною з широким використанням російських та українських архівів, була 4-томна "История Малой России" Д.Бантиш-Каменського (опублікована лише 1903 р.). Головну увагу автор звернув на діяльність історичних осіб, зовнішньополітичні події, з монархічних позицій доводив, що попри свою героїчну історію українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання з Росією – найвизначніша подія української історії.

У 1842 – 1843 рр. підготовано до друку, але так і не видано 5-томну "Історію Малоросії" Миколи Маркевича. Змальовуючи минуле України як самостійний історичний процес, Маркевич відстоював право українського народу та самостійний національний розвиток, документально-історично обґрунтовував правомірність відновлення у майбутньому автономії України. Саме за цю працю М.Маркевич звинувачував у сепаратизмі відомий російський критик В.Белінський. Він також засудив автора за прагнення висвітлити історію України як незалежну від історії Росії.

Визначним ученим, що зробив помітний внесок у розвиток історичної думки, був Михайло Максимович. Він виступив проти норманської теорії походження Русі, довів безпідставність теорії російського історика М.Погодіна про "запустіння України від нашествия Батиева", показав, що українське козацтво було не прийшлим народом, а особливим станом українського суспільства. Взагалі М.Максимович був надзвичайно обдарованим науковцем. Крім історії він працював також у галузі ботаніки, зоології, фізики й хімії та написав понад 100 наукових праць.

Одним із найвидатніших істориків XIX ст. був Микола Костомаров. Більшість його праць видані у зібранні його творів "Історичні монографії та дослідження". Головною заслугою Костомарова є те, що він, на протигагу дослідникам, які в історії бачили діяльність лише видатних осіб, уперше застосував наукові методи аналізу широких масових рухів, спираючись на здобутки тих історичних шкіл, які вже існували й здобули визнання в європейській науці.

Інший український історик Володимир Антонович базував свої дослідження на позитивістському підході, критичності та аналізі: після необхідних історичних відомостей і пояснень він групував фактичний матеріал і посилався на джерела. Йому належить понад 300 праць, саме В.Антонович є засновником української "документальної" наукової

школи, до якої також належали М.Грушевський, Д.Багалій, О.Єфименко та їхні численні учні.

Особливе місце у розвитку історіографії посідав Михайло Драгоманов. Найбільшою вартістю всякого історичного процесу він вважав духовно-моральний, економічний та політичний розвиток краю, а справедливими визнавав лише ті рухи в Україні, які сприяли такому розвитку.

Великий внесок у *математичну науку* зробив харківський учений Т.Осиповський, який написав тритомну працю "Курс математики", що тривалий час була основним підручником для студентів усієї імперії. Ще один видатний математик М.Остроградський, родом із Полтавщини, здійснив важливі дослідження з інтегрального обчислення, написав праці з математичного аналізу, математичної фізики, аналітичної та небесної механіки, теорії пружності, балістики.

Особливі здобутки українська наука надбала у другій половині XIX ст. У галузі *фізики* відзначився О.Ляпунов, який створив загальну теорію сталості руху, написав ряд робіт із теорії імовірності. Видатним західноукраїнським ученим був фізик-експериментатор І.Пулюй, який зробив низку винаходів і відкриттів, серед яких найвизначнішим для світової цивілізації було відкриття випромінення, що називаємо його тепер рентгенівським за іменем німецького дослідника Рентгена, оскільки І.Пулюй не поспішив запатентувати свій винахід. Засновником сучасної *фізичної хімії* був здобувач кафедри хімії Харківського університету М.Бекетов. На 20 років раніше, ніж за кордоном він почав читати у Харкові курс фізичної хімії. Його роботи стали основою нової наукової галузі – *металотермії*.

Феноменальним явищем для історії точних наук є творчість однієї з перших жінок-математиків Софії Ковалевської (у дівочтві Корвін-Круковська, зі старшинського роду Гетьманщини). На початку XX ст. плідно працював математик Д.О.Граве, який став засновником Київської алгебраїчної школи, що досліджувала найважливіший розділ алгебри – теорію груп.

Суттєвий внесок у розвиток *біологічної науки* зробили праці І.Мечникова, уродження с.Іванівки (тепер Куп'янського району на Харківщині). Працюючи професором Новоросійського університету в Одесі, він створив першу в Російській імперії і другу у світі бактеріологічну станцію, став одним з основоположників *мікробіології* і вчення про імунітет. У 70-ті рр. XIX ст. професором *фізіології* того ж університету працював І.Сеченов, який став засновником вітчизняної фізіологічної школи. У праці "Рефлекси головного мозку" він висвітлив питання про діяльність головного мозку, "душевне життя" з позицій позитивістської науки. На початку XX ст. загальне визначення дістали праці видатних учених у галузі *медицини* – хірурга М.П.Трінклера, офтальмолога Л.Л.Гіршмана.

У 1908р. в Одесі було створено перший у Російській імперії аероклуб. Лютчик П.М.Нестеров у 1913р. першим продемонстрував у небі над Києвом “мертву петлю”.

У царині **гуманітарних наук** йшла досить гостра боротьба. У філософії – між ідеалістами, які домінували в університетах, і матеріалістами; в політекономії – між дворянсько-буржуазними вченими і ліберальними народниками, а згодом до них додалися ще й марксист. Русифікаторська, колонізаторська політика російського царизму значно ускладнила розвиток **філологічних наук**. Видатні праці з історії української мови, літератури та фольклору написав П.Житецький. Видатним мовознавцем світового рівня і щирим патріотом України був професор Харківського університету О.Потебня.

Засновником вітчизняної **педагогіки** новітнього часу був Костянтин Ушинський, нащадок кількох шляхетних українських родин. У роки гонінь на українство надзвичайно актуально пролунали його думки про народну мову: “Мова народу – найкращий квіт усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії; цей квіт ніколи не в’яне і вічно розвивається. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова – це найважливіший і найтривкіший зв’язок, що єднає ті генерації народу, які віджили, які живуть, з тими генераціями, що прийдуть, в одну велику, історичну, живу цілість... І нема більш незносного насильства, як те, що хоче відібрати від народу ту спадщину, яку створили незліченні покоління предків...” Надзвичайно багата педагогічна спадщина К.Ушинського досі практично не застаріла і використовується в більшості виховних методик світу.

Значну роль у розвитку національної свідомості українського народу відіграло культурно-освітнє товариство “Просвіта”, засноване у 1868 р. у Львові. Товариство видавало твори видатних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети, літературно-наукові альманахи, організовувало серйозні наукові конференції, створювало народні читальні тощо.

У 1892 р. у Львові було створено Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), яке мало за мету зосередити наукові сили усіх українських земель. Згодом воно почало відігравати роль Української академії наук. Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську і математично-природничо-медичну, при яких діяли три організаційні комісії: друкарня, книгарня та бібліотечна. Історико-філософську секцію очолював з 1894 р. видатний український історик М.С.Грушевський. З 1898 р. він почав видавати 10-томну монографію “Історія України-Руси”, яку підготував до 100-річчя початку національного відродження. До 1914 р. НТШ видало близько 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань, а найбільше – з українознавства.

При розгляді розвитку української мови та літератури, необхідно розкрити **асиміляційні заходи російського самодержавства щодо українського народу і його культури**. Великим історичним здобутком української культури початку XIX ст. Було впровадження **нової української літературної мови**, заснованої на принципах фіксації усього народного мовлення з вибіркоким залученням певних "книжних" елементів минулого. У 1819 р. у Харкові з'явилася друком перша граматика, що постала на основі живої української мови Слобожанщини та Полтавщини. Автором граматики був викладач Харківського університету О.Павловський. Граматика була пристосована до діючого російського "гражданського" алфавіту, свого часу розробленого за ініціативою Петра I українськими вихованцями Київської академії. Тому у ній ще не було апострофа, деяких літер, мала вона й певні граматичні недоліки, однак вже сама її поява покликала до життя ряд наступних робіт у напрямі подальшого вдосконалення українського правопису, ставши її основою.

Престиж української мови, віру в її можливості утверджувала **нова українська література**, яка виникла ще до появи граматики Павловського під впливом ідей *романтизму*. Романтична ідеологія будила до самостійного національного життя, підкреслювала риси саме української національності, сприяла посиленню інтересу до національного минулого, до національної мови та звичаїв. Емоційність, спонтанність, різноманітність, природність творів романтизму привертала увагу до неповторності різних народів та індивідуальності кожної людини.

Невипадково "батьком" нової української літератури називають Івана Котляревського. Його поема "Енеїда" (1798 р.) була першою поемою, написаною живою українською мовою, в якій поєдналися жанрові та художньо-поетичні традиції старої української літератури з новою, підкреслено демократичною національною ідеологією.

Обробки уривків класичної поеми римського поета Вергілія були популярним заняттям західноєвропейських, російських та українських студентів і літераторів ще у XVII – XVIII ст., успішно робилися раніше й спроби писати живою мовою, особливо в бурлескно-травестійному жанрі. Однак "Енеїда" Котляревського стоїть у цьому ряду цілком особно. Виділяє її особливий дух, що поривається з рутини приниження і неволі бажанням "вдарити лихом об землю" і полинати в інший, хай навіть уявний і несерйозний, але чимось такий реалістично близький світ вигнаних з батьківщини українських "троянців". Цей бурлескно-травестійний твір є однією з найбільш талановитих переробок поеми римського поета Вергілія, в якій автор подав панорамну картину українського народного життя. Бурлескно-травестійні образи троянців і античних богів, описи їхніх стосунків, багатство етнографічного матеріалу, гумористичний підхід до теми, насиченість гострою

суспільно-моральною сатирою зробили поему Котляревського надзвичайно популярною. Оптимістичний настрій поеми на тлі цілеспрямованого упослідження української культури сприймався як гідна відповідь імперській політиці в Україні, вселяв віру в майбутнє й натхнення в багатьох сучасників.

Гумористично-сатирична форма І.Котляревського мала багато послідовників. Найбільш яскравими серед них були Петро Гулак-Артемівський та Євген Гребінка, які часто користувались у своїй творчості формою байки, але писали також ліричні поезії, історичні поеми, повісті як українською, так і російською мовами. Жанр байки розвивали також Л.Боровиковський (викладач Полтавського інституту шляхетних дівчат) та М.Білецький-Носенко. Діяльність заснованого у 30-ті рр. у Львові М.Шашкевичем, Я.Головацьким та І.Вагилевичем літературно-фольклористичного об'єднання "Руська трійця" стала початком нової української літератури в Галичині.

Виходець зі слобідської козацької старшини Григорій Квітка-Основ'яненко відомий як основоположник української художньої прози. Можна виділити дві основні стиліові течії в його прозі. Перша – тяжіння до сентименталізму: у творах "Маруся", "Сердешна Оксана", "Щира любов", "Козир-дівка" переважають життєві почуття та переживання, християнсько-моралізаторський світогляд. Друга – перші кроки до етнографічного реалізму крізь романтичну канву. В повістях "Солдатський портрет", "Конотопська відьма", "Мертвецький великдень" Квітка виступає колоритним гумористом, звертаючись до бурлескних традицій, народної фантастики та іронії.

З творчості І.Котляревського та Г.Квітки-Основ'яненко пов'язане становлення *нової української драми*. Обидва письменники були визначними організаторами театрального життя першої половини ХІХ ст., режисерами й акторами полтавського та харківського театрів. П'єси І.Котляревського "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник", комедії Г.Квітки "Сватання на Гончарівці" та "Шельменко-денщик" до цього часу зберегли популярність у театральному репертуарі.

Нова література зробила "заявку" на самобутність, але не в сприятливих соціально-політичних умовах вона бачилась лише як провінційна галузь "загальноросійської" літератури. Велика кількість українських авторів писала свої твори російською мовою, розвиваючи в них національну українську тематику і продовжуючи збагачувати російську мову, літературу й культуру. Поруч з Є.Гребінкою та Г.Квіткою популярними в Росії письменниками-белетристами з притаманною українській культурі цієї доби сентиментально-романтичною поетикою з елементами фантастики і народного гумору були В.Наріжний і О.Сомов, але першість серед українських письменників у російській літературі, безумовно належить Миколі Гоголю. Два цикли його повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки"

(1831-1832 рр.) та "Миргород" (1835 р.) зробили цілу епоху в розвитку російської літератури і водночас справили значний вплив на українське культурно-національне відродження. Поетизація Гоголем українського життя і національного характеру, романтичне зображення минулого українського народу сприяли широкому зацікавленню історією етнографією України, збуджували патріотичні почуття і стверджували гуманістичні цінності в українській культурі.

Поява у 1840 р. "Кобзаря" Т.Шевченка відкрила перед українською культурою нові ідейні та художні горизонти, які зумовили її самобутній розвиток у майбутньому. Геніальний поет, неповторний за творчою манерою художник, активний громадський діяч, який спілкувався з кращими представниками російської, польської та інших культур, людина широких духовних обріїв, Т.Шевченко перебував на висотах передової думки свого часу. Починав Т.Шевченко свій літературний шлях як романтик. Захоплюючись поезією Жуковського та Міцкевича, Шевченко прагнув писати в тому ж дусі, але його творчий почерк виявився неповторним і глибоко самобутнім. Народнопісенний розмір більшості поезій у поєднанні з яскравим художнім вираженням найглибших архетипів колективної свідомості українського народу зробили поета головним творцем нового національного міфу. Зовнішня простота стилю Шевченка приховує в собі глибини всеохоплюючого культурологічного світогляду, вираженого в експресивній і символічній формі. Головними опорними символами поетичної творчості Шевченка, на думку багатьох дослідників, виступають "слово" (національна культура), "слава" (культурно-національна спадщина) і "правда" (загальнолюдський мета-ідеал). Через усю творчість поета проходять також такі поняття-архетипи, як "воля", "доля" (передусім важка й нещаслива, "зла доля"), "надія" та ін.

Різні твори поета написані у романтичному стилі (балади "Тополя", "Утоплена", "Причинна", "Русалка"). Не менш романтичними є і його історичні поеми ("Гайдамаки", "Тарасова ніч", "Гамалія", "Іван Підкова", "Великий льох"), де величні постаті гетьманів, буйне козацьке життя, сміливі козацькі походи яскраво говорять не стільки про гаряче захоплення поета минувиною, скільки про застиглість сучасного поету життя України та віру в можливість принципово змінити цю ситуацію. Зокрема, в поемі "Великий льох" поет виразно висловлює свою віру в те, що невдовзі Україна воскресне з-під уламків:

*І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..*

Ці рядки писалися в період створення Кирило-Мефодіївського товариства, в якому поет вбачав паросток майбутнього відродження своєї батьківщини в сім'ї рівноправних слов'янських народів. Однак

утопічні ідеї членів товариства, висловлені у програмній "Книзі буття українського народу", скоро розбилися об мур імперської дійсності. Заслання до оренбурзьких, а потім і казахстанських степів із забороною писати і малювати стала для Шевченка болючим ударом по спільних з друзями мріях і сподіваннях. В поезії з'являються песимістичні нотки та соціально-філософські міркування, відчутний біль самотності, однак поет не припиняє писати ані геніальні вірші, ані талановиті картини.

Шевченко традиційно вважають основоположником *критичного реалізму* в українській літературі, хоча цей реалізм базувався на романтичному світогляді автора. Вже його ранні побутові поеми ("Катерина", "Наймичка", "Сон"), суспільно-політичні поеми ("Єретик", "Сліпий", "Кавказ", "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...") безжально таврували кривдників народу, причому з власне народних позицій. Шевченко зумів зробити свій голос голосом усього пригнобленого народу і не має собі рівних серед поетів усього світу в поетичному викритті та осуді кріпацтва та самодержавства, національного гноблення й імперського загарбництва. Творчість Т.Шевченка, відгомони ідей кириломефодіївців були головним чинником, який на початку 60-х років XIX ст. спонукав ціле гроно обдарованих молодих людей із сполонізованих шляхетських родин Правобережжя повернутися в українське національно-культурне середовище, стати до праці для свого народу. У Харківському університеті виникає "Братство Тарасівців", пізніше репресоване, як і члени Кирило-Мефодіївського товариства. У цілому творчість Т.Шевченка – настільки велике явище в історії української культури, що можна говорити про її визначальний вплив на формування національної свідомості й духовності українців XIX – першої половини XX ст. За радянського часу творчість Т.Шевченка було визнано передовою й демократично-революційною, пам'ятники поетові ледь не змагалися за кількістю з постаментами "вождя світового пролетаріату", але разом із тим у творах поета нерідко робилися ідеологічні купюри, а об'єктивне вивчення його творчості, в якій досі залишаються білі плями (нерозшифровані досі образи на кшталт "живі мисліте синьому прочитаєш" тощо), поступалося місцем ідеологічному штампуванню.

У другій половині XIX ст. українська художня література переживає своєрідний розквіт, оскільки саме цей вид мистецтва визначав розвиток усіх інших видів духовності.

50-60-ті рр. XIX ст. стали підготовчим етапом до періоду "великого реалізму". Після смерті Т.Шевченка провід на літературній ниві перейняв "запальний хутірський філософ" Пантелеймон Куліш. Він був не тільки поетом, перекладачем, критиком і літературознавцем, істориком і мовознавцем, а й створив перший класичний український роман "Чорна рада" (1846 р., виданий 1857 р.). Автор змальовує яскраву картину суспільних, соціальних, політичних відносин в Україні кінця

XVII ст., дотримуючись так званого "етнографічного" реалізму, який належало розуміти як вірність у відображенні національних рис народу, його етико-морального обличчя, національної вдачі, світогляду, емоційності тощо. Поруч із П.Кулішем відзначилися силою свого таланту прозаїки: Марко Вовчок (Марія Вілінська-Маркевич), творами якої захоплювалися російські письменники І.Тургенєв та М.Добролюбов, Ганна Барвінок (Олександра Куліш), Олекса Строженко, байкар Леонід Глібов, буковинський поет і прозаїк Юрій Федькович.

Романтизм у цей час поступово занепадає. Під впливом філософських ідей гегельянства позитивізму, а також внаслідок загального посилення соціальної проблематики в житті тогочасного суспільства, спостерігаючи злиденне життя міста й села, письменники звернулися до нового літературного напрямку – реалізму. На початку 60-х рр. XIX ст. з'являється перший український соціальний роман "Люборацькі" Анатолія Свердницького (1862), опублікувати який Іванові Франкові пощастило лише в середині 80-х рр.

70-80-ті рр. – початок епохи *"великого" реалізму*. Все ще зберігаючи певні елементи романтизму, зокрема, зосередженість на житті селян, український реалізм сягнув за межі етнографічності, розпочавши дослідження соціальних і психологічних проблем. В літературі виступають прозаїки європейського рівня: І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний (Рудченко), Б.Грінченко, І.Франко в оточенні цілого грона таких оригінальних талантів, як О.Кониський, В.Барвінський, С.Ковалів, Т.Борзуляк, А.Кобринська та ін. На зміну ліро-епічному стилю з його фольклорними засобами типізації та побутовизмом приходить застосування новітніх принципів творчості.

Одним із перших видатних письменників реалістів був Іван Нечуй-Левицький, який створив новаторські форми прози, дав широку панораму соціального буття, розгорнуті характеристики персонажів, чудові багатобарвні пейзажі всієї української землі. В ранній період творчості письменник описував зміни в українському селі після скасування кріпацтва. У центрі уваги митця – волелюбна вдача народу, його непримиренність з неправдою і злом, здатність постояти за себе («Микола Джері», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»). Нечуй-Левицький висвітлював також проблеми денаціоналізації інтелігенції («Причепя») і виродження духівництва («Старосвітські батюшки і матушки»). У романі «Хмари» і повісті «Над Чорним морем» письменник звертається до розкриття проблеми життя тогочасної української інтелігенції, ставлячи проблему формування «нової людини». Реалізм тут органічно поєднується з точкою поетичністю й ліризмом, публіцистичністю й філософським узагальненням. Синтез новаторських пошуків автора-повість «Неоднаковими стежками». І. Франко називав І. Нечуя-Левицького «колосальним, всеобіймаючим оком України».

Ще проникливіший опис життя українського селянства подав у своїх творах Панас Мирний. На відміну від Нечуя-Левицького, він не обмежився аналізом соціальної нерівності, а глибоко досліджував те, який психологічний вплив справляє на людину соціальне несправедливість. П. Мирного захоплює світ людської душі, її почувань та переживань. Тонкий, вдумливий аналіз психології своїх героїв – Чіпки («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Івана левадного («П'ятниця»), Телепня («Лихі люди»), Христі («Повія») – надає творам Мирного великої художньої вартості.

Література 80-90-х рр. стала трибуною активного громадянського життя, виголошення ідей національної і соціальної перебудови суспільства, нових естетичних принципів. Відходять у минуле постулати про «етнографічний реалізм», утверджуються засади «тенденційної літератури». З'являються нові теми, образи, жанри (філософська поема, нарис, мелодрама, соціально-побутові, психологічні філософські повісті та романи, історичні драми тощо.)

Видатною особливістю цього періоду був Іван Франко. Політика й поезія, публіцистика й новелістика, літературна критика й повість, драма й комедія, література перекладів і редагування часописів, філософія і історія, етнографія й соціологія – все це стало полем його багатогранної діяльності.

Чи й не найвагомніше І. Франко проявив себе у літературній творчості. Поєднуючи непомилкове сприйняття дійсності з оптимістичною вірою ідеаліста в кращі людські риси, Франко творив у широкому діапазоні тем і жанрів. Поряд із традиційними тоді описами селянських злиднів («Борислав сміється», «Воа Constrictor»), він відтворює тяжке життя робітників нафтових промислів («Нефтяник», «На роботі»). Поряд із психологічно тонким й сповненим тепла оповіданнями про дітей («До світла», «Під оборогом»), ретельно змальовані картини тюремного життя («На дні», «Панталаха»), яскраво оброблені історичні сюжети («Захар Беркут», «Великий шум»). У своїй поетичній творчості Франко зміг сягнути вершин філософської думки («Смерть Каїна», «Мойсей») і ніжної інтимної лірики (збірка «Зів'яле листя»). Початок ХХ ст. в українській літературі ознаменував приходом неоромантиків Михайла Коцюбинського та Лесі Україні. У своїх творах ці митці створюють особливий художній світ, що поєднує реальне і міфічне, свідоме і підсвідоме, високий ідеал і похмуру дійсність. Творча еволюція М. Коцюбинського зробила його найяскравішим представником українського імпресіонізму. Письменник прагне до створення ефекту єдності словесних, музичних і кольорових асоціацій (новели «Лялечка», «Цвіт яблуні», «Intermezzo» та ін.). До кращих зразків світової літератури належать його новели «Сон», «На острові», новаторська повість-балада «Тіні забутих предків». У кількох творах

М. Коцюбинський яскраво розкрив тему страху як екзистенціального почуття ще до її відображення в європейській літературі.

У поезії захоплення *модернізмом* позначилося на творчості Миколи Вороного, Григорія Чупринки, Олександра Олеся, групи західноукраїнських поетів «молодомузівців» (П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, М. Ящиків та ін.). Навколо львівського літературно-мистецького видання «Матуся» об'єдналися поети неосимволістського напрямку. В 1909 – 1914 рр. група інших письменників-модерністів друкування у київському журналі «Українська хата».

Новаторською формою зображення українського селянства характеризується твори письменника А. Тесленка та імпресіоніста С. Васильченка. На Західній Україні на цю тематику писали модерністи Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина. На Буковині найвидатнішою письменницею цього напрямку була Ольга Кобилянська (соціально-психологічна повість «Земля»). Вона зробила значний внесок у розвиток нової соціально-психологічної школи в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. Непересічний талант письменниці засвідчили вже перші твори малої прози («Природа», «Некультурна», «До світла»), позначені художнім новаторством, глибиною соціально-психологічних характеристик персонажів. Однієї з перших в українській літературі письменниця звернулася до проблеми емансипації жінки, створила цілісні образи жінок-інтелігенток (повість «Німба», «Царівна», «Через Кладку», «За ситуаціями»).

Одним із найпопулярніших українських письменників початку XX ст. був Володимир Винниченко. Перед ним, сином наймитачабана, ще у ранньому дитинстві розкрилася потворність суспільної несправедливості. Суттєве місце в поезиці Винниченка належить сатиричним засобам виразності. Прикметно, що часто вістра свої сатири автор спрямовує на потворні явища в українському патріотичному русі, очевидно, з тієї причини, що надмірні вболівання за «чистоту» в цій царині письменник сприймав особливо гостро. Ця авторська позиція має суттєве відношення до сповідуваної Винниченком теорії чесності з собою. Тут варто згадати оповідання «Уміркований та щирий» (1907р.), одному з персонажів якого ультрапатріотові недоторканому належать сакраментальна фраза «Геть, чортова кацапня, з наших українських тюрмів!». Як і більшість українських діячів культури цього часу, Винниченко дотримувався соціальних ідеалів, вважав себе комуністом, а в «українському питанні» лишався прибічником федеративного договору з імперським центром.

До певної міри новаторським було його висвітлення таких незвичних тоді для української літератури героїв, як революціонери,

що потрапляють у психологічно складні ситуації (п'єси «Дисгармонія», «Закон», повість «Зіна»). Однак найулюбленішою для Винниченка є постать егоїста-циніка (з найулюбленішою силою зображена у романі «Записки кирпатого Мефістофеля»), який, щоб до кінця лишатися чесним перед собою, ладен на будь-який злочин за умови, що його вчинки відповідають особистим переконанням.

Розвиток української мови та літератури, як і всієї української культури, гальмування через русифікаторську, колонізаторську політику російського самодержавства. Нових обертів ця політика набирає у другій половині XIX ст. Так, 1863 р. було прийнято указ міністра внутрішніх справ П. Валюєва про заборону друкування книжки, призначені для «народного употреблення», українською мовою. Малися на увазі книги релігійного, наукового змісту та шкільні підручники. Валюєвська заборона нібито обминала твори художньої літератури, але загальний тон указу не залишав сумніву, що й для цих книг будуть певні обмеження. Наступні десятиліття наявно показали, як російський царат крок за кроком нищив відроджене українство та його культуру.

Вершиною усіх протиукраїнських заходів самодержавства був таємний царський указ, підписаний Олександром II у травні 1876 р. у німецькому місті Бад Емс, який виявився ще більш тяжким ударом по українській культурі, ніж попередня Валюєвська заборона. Земський указ мав форму таємної інструкції, що була підготовлена спеціальною комісією, яку очолював відомий реакціонер, полтавський поміщик Михайло Юзефович. Ця інструкція забороняла ввіз будь-яких українських книг і брошур з-за кордону (перед цим певну кількість україномовної літератури, у т. ч. й шкільні підручники для недільних шкіл, увозили з Галичини), а також підтверджувала попередню заборону друкування українських творів та перекладів, крім історичних документів та художньої літератури (причому останні можна було друкувати без будь-яких відхилень від загальноприйнятого російського правопису і лише після розгляду у Головному Управлінні в справах друку). Ємський указ забороняв навіть українські сценічні вистави та читання, а також друк україномовних текстів при музичних творах.

Валюєвська та емська заборони завдали дошкульного удару українській науці, оскільки неможливість видавати наукові праці українською мовою змушувала деяких учених вдаватися до белетристичного викладу наукового матеріалу. Після Ємського указу друк в Україні будь-якого україномовного періодичного видання став неможливим. З 1895 по 1903 рр. з 230 книжок, що надійшли до цензури, дозволено було надрукувати лише 80 (тобто 30 %). Художні твори, хоч не них повної заборони й не було, переслідувались дуже послідовно. Навіть у поезії цензура дуже прискіпливо відшукувала

всілякі можливі алегорії та метафоричні порівняння, які б указували на вільнодумні чи сепаратистські прагнення українців.

Доцільно при розгляді даної теми не залишити поза увагою музичне мистецтво, театр та оперу.

Україна споконвіків славилася народними піснями, в яких оспівувалася важка доля народу, його боротьба за своє визволення. На основі народних мелодій вже на початку XIX ст. невідомими авторами були складені перші симфонічні твори, такі відомі й сьогодні пісні-романси, як “Віють вітри”, “Сонце низенько” та ін.

У 1836 р. київський композитор і педагог **Й. Вітвицький** написав музичний твір Україна, а також варіації на тему народної пісні “Зібралися всі бурлаки”. У 1826 р. було створене Музичне товариство, а у 1938 р. – Товариство сприяння музиці.

На західноукраїнських землях першими композиторами - професіоналами були **М.Вербицький** та **І. Лаврівський**.

З музичним мистецтвом тісно було пов’язане й театральне. Перші паростки професійного театального мистецтва зароджуються на Полтавщині. У Полтаві 1810 року було створено перший український професійний театр, репертуар якого складали, перш за все, п’єси **І. П. Котляревського** (що був із одним із директорів цього театру .) Тут певний час грав славетний російський актор М. Щепкін. Саме для цього театру І. П. Котляревський написав свої славнозвісні твори “Наталка Полтавка” та “Москаль-Чарівник”. Такі ж театри згодом постають у Харкові, Києві, Ніжині, Катеринославі. Їх репертуар складали п’єси І. Котляревського, В.Гоголя (батька М.Гоголя), Г.Квітки-Основ’яненки. Важлива роль у зміцненні реалістичних та демократичних принципів українського театру належить **Т.Шевченку**. Його драма “Назар Стодоля” – одна з перших в українській драматургії, сюжет якої побудований не на побутовому, а на соціальному конфлікті. Перший український професійний театр у Галичині засновано 1864 р. у Львові.

У другій половині XIX століття українське театральне мистецтво розвивалося за вельми несприятливих умов: не було спеціальних закладів, приміщень, належних традицій режисури, акторські ігри, високохудожнього репертуару. Як доповнення, а в багатьох випадках і на зміну професійному театру приходив аматорський мандрівний театр. У 50-60-х роках. аматорські музично-драматичні гуртки діяли в кількох містах Східної України (Чернігів, Новгород –Сіверський, Полтава, Єлисаветград, Харків).

Грали здебільшого трьома мовами – українською, російською, польською. Серед п’єс траплялися й переклади зарубіжної класики, але переважно – твори місцевих авторів. У жанровому відношенні – це драма, мелодрама, комедія, трагедія, водевіль, пантоміма, опера. В 90-х роках з’являється жанр реалістичної побутової драми. Специфічним

для українського театру стало впровадження у драматичну дію народних обрядів (сватання, заручини, весілля), обрядових пісень (колядки, щедрівки, веснянки), різноманітної народної лірики, народної хореографії (присядки, стрибки, повзунці). Після Емського указу український театр мав зникнути. Але вже у 1883 р. українська театральна дружина, до якої входили талановиті актори (Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський) та актриси (Заньковецька, Затиркевич), добилися дозволу давати українські вистави, але за умови, що кожна українська вистава йтиме у парі з виставою російської п'єси. Ця подія знаменувала відродження професійного народного театру й українського драматичного письменства.

Засновником професійного українського театру нового покоління вважають Марка Кропивницького, непересічного драматурга, режисера й автора. Як письменник – драматург **М.Кропивницький** дотримувався традицій так званої етнографічної драми (Дай серцю волю, заведе в неволю, Доки сонце зійде, роса очі виїсть, Дві сім'ї, Олеся, Титарівна). Поруч із М.Кропивницьким працював М.Старицький. Автор Циганки Ази, Ой не ходи, Грицю, Не судилося, За двома зайцями віддавав перевагу жанрам водевілю та мелодрами з ефектними монологами, романтикою, національним колоритом.

На новий шлях українську драматургію вивів Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). Він відмовився від мелодраматизму й етнографії заради соціальної, історичної та інтелектуально-філософської драми (Безталанна, Мартин Боруля, Сто тисяч, Сава Чалий). Під стягом драматичного мистецтва працювали й інші письменники Панас Мирний, Б.Грінченко, І.Франко, Леся Українка.

Невід'ємною складовою національного театру була українська музика. Але серед усіх видів і жанрів застосування музики в театрі у розвитку найважливішого – опери – склалися найнесприятливіші умови, що пояснюються відсутністю приміщень і необхідністю оркестрового супроводу, відсутністю національної оперної традиції. У 1863 року приятель Т. Шевченка і племінник П. Гулака-Артемовського Семен Гулак-Артемовський створює першу українську національну оперу «Запорожець за Дунаєм», поет і композитор П. Ніщинський пише музичну картину до п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля», а також твори «Вечорниці», «Ой закувала та сива зозуля».

Переломне значення для розвитку української музики має творчість М. Лисенка. Його вважають основоположником української класичної музики, засновником великих музичних форм, першим творцем дійсно української за духом й матеріалом опери («Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена»). Він створив також низку дитячих опер – «Пан Коцький», «Коза дереза» та ін.

Так звана післялисенківська доба характеризується інтересом переважно до музики вокальної, особливо хорової, яка спирається на народну музику (К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий, Я. Лопатинський, Д. Січинський). У народних вокальних традиціях написано і національний український гімн «Ще не вмерла України ні слава, ні воля» (1862 р., музика М. Вербицького, слова П. Чубинського).

На початку ХХ ст. українська музика й театр плідно розвивалися. 1907 році М. Садовський, взявши в оренду Троїцький народний будинок у Києві (тепер там оперний театр), заснував перший український стаціонарний театр. Тут грала видатна українська актриса Марія Заньковецька. На західно - українських землях продовжував свою творчу роботу єдиний український професійний театр «Руської бесіди» у Львові. Розширився репертуар українських театрів, ставилися п'єси Лесі Українки, І. Франка, Г. Ібсена, Г. Гауптмана.

Велике значення для активізації музичного життя в Україні мало відкриття 1904 р. в Києві музично-драматичної школи, яку очолив М. Лисенко. У 1913 р. її було реорганізовано в консерваторію (ще раніше, 1908 р., консерваторію було відкрито у Львові). У 1903 р. у Львові відкрито перший музичний інститут, якому в 1907 р. присвоєно ім'я М. Лисенка. У цей час світової слави здобула українська оперна співачка Соломія Крушельницька. Міжнародне визнання отримав також київських хор О. Кошиця, у виконанні якого вперше пролунали вокальні композиції А. Веделя та багатьох українських композиторів.

Особливо необхідно зосередитись на розгляді архітектури та скульптури України.

У скульптурі й архітектурі в першій половині ХІХ століття на зміну бароко остаточно прийшов класицизм, а згодом – російський ампір.

На початку століття міське населення зросло приблизно в триє. Міста України були переважно адміністративними, нечисленні з них – культурними і навчальними центрами. Тому в Україні будувалися адміністративні споруди, гостинні двори, пізніше – біржі. Велике будівництво було здійснено у першій половині ХІХ ст. у Полтаві, містилася резиденція генерал-губернатора Малоросії. За проектами-зразками російського архітектора А. Захарова та архітектора Полтавської й Чернігівської губернії М. Амвросимова розбудовувалася Кругла площа з адміністративними будинками (палаці губернатора і віце-губернатора, споруда губернських і повітових присутніх місць, поштамт і дворянське зібрання), з пам'ятником Полтавської битви робота Тома де Томона і Ф. Щедрина, з променями прямих вулиць – нечуваним в Україні явищем. За проектом архітектора Л. Шарлемана у

1832 році було споруджено будинок Полтавського інституту шляхетних дівчат у стилі ампір.

Найбільш відомими архітекторами, що працювали на українській землі, були А.Меленський (певний час був головним архітектором Києва), Ф.Боффо, В.Беретті, П.Ярославський.

Зокрема А.Меленський керував складанням генерального плану Києва, будував разом із швейцарцем Л. Руска гостинний двір, новий головний корпус духовної академії, церкву-ротонду на Аскольдовій могилі. Під його керівництвом здійснювалася забудова Хрещатика. В. Беретті збудував у 30-х рр. XIX ст. головний корпус університету св. Володимира, обсерваторію, інститут шляхетних дівчат у Києві. Архітектор Ф. Боффо спроектував приморський бульвар, знамениті Потьомкінські сходи в Одесі. Всі ці споруди представляють класицистичний напрям в архітектурі, невіддільний від державного, імперського художнього мислення початку століття, для якого характерні дві основні риси – планомірність та гармонія.

Певні романтичні тенденції в загальному масиві класицистичних пам'яток характерні в основному для заміських палаців, парків та резиденцій заможних аристократів і поміщиків. Найвідомішим в Україні комплексом такого типу є Софіївка під Уманню – маєток графів Потоцьких, забудований і засаджений деревами кількасот порід у кінці XVIII – на початку XIX ст. Романтичний настрій створювався не так самою архітектурою, скільки природним оточенням споруд. На Харківщині найбільше наближався до Софіївського комплексу маєток Каразіних під Краснокутськом зі своїм екзотичним дендропарком, мальовничим ставком і печерами запустілого козацького монастиря. На Чернігівщині особливо прикметним був знаменитий маєток Галаганів у Сокиринцях поблизу Ічні; на Полтавщині – маєток Кочубеїв у Диканьці, маєток Трошинського у Кубинцях.

Одним із найвидатніших скульпторів того часу був П.Матрос, виходець з України, що працював у Петербурзькій Академії мистецтв професором і ректором. Він створив пам'ятник Мініну і Пожарському в Москві, а також пам'ятник Дюку Рішельє в Одесі.

В архітектурі середини XIX століття втрачається стильова єдність. Виникають найнеможливіші комбінації різноманітних стильових елементів минулого. Виникає так званий **еклектизм** (механічне поєднання елементів різних стилів), котрий панує до 80-х рр. XIX ст. Це зумовлено швидкими темпами зростання міст, великими масштабами забудови, передусім житлової й промислової, появою численних господарських приміщень, складів, магазинів, контор, банків, вокзалів тощо. На формі споруд позначилося впровадження нових будівельних матеріалів і технологій.

Можливість застосування нових будівельних матеріалів спричиняє раціоналістично-практичний напрям (за принципом

”вигідно і зручно”), а еkleктизм дозволяє поєднувати різні стилі в одній будівлі. До української культури на віки увійшли такі архітектурні споруди, як Володимирський собор у Києві (І.Шторм, О.Беретті, А.Прахів), Львівський університет (Ю.Гохбергер), Одеський (Г.Гельмер, Ф.Фельнер), Київський (В.Шребер) та Львівський (З.Горголевський) оперні театри. Серед різних еkleктичних напрямів особливо поширюються *віденські неоренесанс та необароко*. Загальне архітектурне обличчя центральних частин українських міст – Києва, Одеси, Харкова, Херсона, Львова, Чернівців, Перемишля – завдячує переважно саме цій віденській моді.

Для скульптури друга половина XIX ст. була періодом виникнення національної реалістичної школи, основоположниками якої стали Л.Позен та П.Забіла. Перший працював переважно в тематично-жанровій скульптурі малих форм (“Шинкар”, “Лірник”, “Жебрак”, “Переселенці”, “Оранка на Україні” та ін.), другий – у жанрі скульптурного портрета. Щодо монументальної скульптури, то в цей період з’являються пам’ятники Володимирі Святому у Києві (Клодт і Демут-Малиновський), Б.Хмельницькому в Києві (білорус М.Мікешин).

На початку XX ст. в архітектурі утверджується *модерн* (з фр. – новітній, сучасний). Він характеризується асиметричністю планування, використанням залізних конструкцій і оздоблювальних матеріалів (прикраси з литого заліза), ламаних ліній. Однією з кращих споруд цього стилю є Бессарабський критий ринок у Києві (арх. Г.Гай, 1910 р.). До модерного стилю відносяться також будівлі залізничних вокзалів у Львові, Харкові та Жмеринці. Подекуди використовувалися і мотиви *неокласицизму*. Наприклад, у Харкові архітектор О.Бекетов створив будинки Комерційного інституту і Харківського медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л.Пастера на Пушкінській вулиці (1911-1913 рр.).

У цей час робилися також спроби поєднати принципи модерну з прийомами народної дерев’яної архітектури і народного прикладного мистецтва (форми дерев’яних хат, національний орнамент, барвіста кераміка). У цьому стилі *українського модерну* споруджено будинок Полтавського губернського земства (архітектор В.Кричевський, 1908 р., сучасний краєзнавчий музей).

Серед українських скульпторів європейську славу здобув М.Парашук, який разом з А.Попелем створив пам’ятник Адаму Міцкевичу у Львові та скульптурні портрети І.Франка, В.Стефаника, М.Лисенка. Розпочав свій творчий шлях спорудженням пам’ятника княгині Ользі молодий київський скульптор Іван Кавалерідзе. Тоді ж були створені і пам’ятники І.Котляревському та М.Гоголю у Полтаві скульптором Л.Позеном, що розпочав свою творчість ще у попередні часи. Для пам’ятника І.Котляревському Л.Позен виконав горельєфи на

теми “Енеїда”, ”Наталка-Полтавка”, ”Москаля-чарівника”, де тонко відтворив характери відомих літературних персонажів. На відкриття пам’ятника у 1903 р. до Полтави з’їхалися діячі української культури М.Аркас, О.Пчілка, В.Стефаник, Леся Українка і ця подія виявилася не лише культурною, а й політичною акцією, оскільки вона продемонструвала російському царизму незламність української національної ідеї, згуртованість українських культурних діячів у боротьбі за рідну мову й культуру.

Найславетнішим українським скульптором із своїм ім’ям став киянин Олександр Архипенко. Світове визнання прийшло до нього вже за межами України в еміграційний період його життя, але першу свою персональну виставку, що викликала жваве зацікавлення серед київської публіки, двадцятирічний скульптор організував ще 1906 р. Творчість О.Архипенка становить собою одну з найяскравіших сторінок в історії світового модернізму. Крім того, що цей скульптор започаткував **кубізм** у світовій скульптурі (найяскравіший приклад – станкова робота ”Людська постать”, 1914 р.), своєю творчістю Архипенко взагалі принципово змінив попередні погляди на скульптурну пластику, перебуваючи у постійному пошуку нових виражальних засобів цього виду мистецтва. Митець змушував свої твори рухатися, оздоблював їх кольоровим склом і металоконструкціями, створював концептуальні моделі, що передавали художні ідеї автора у лаконічний, гранично формалізований спосіб (наприклад, ”Жіночий торс”). Як це часто було з творами модерністів, спочатку його роботи отримали визнання лише у фахівців, а широка публіка сприйняла їх значно пізніше. Однак сучасну скульптуру, особливо починаючи з середини ХХ ст., важко уявити собі без тих новацій, які запровадив у цей вид мистецтва О.Архипенко.

Доцільно виокремити живопис та графіку.

Поступально розвивалися й такі види образотворчого мистецтва, як живопис та графіка. Художники-живописці першої половини ХІХ ст. дедалі більше відходили від академічного класицизму з його міфологічними, античними та біблійними сюжетами й переходами до зображення реальної дійсності. Багато українських художників діставали мистецьку освіту в Петербурзькій Академії мистецтв і залишалися в Росії працювати.

Значний слід у розвитку українського живопису залишив І.Сошенко (1807 – 1876 рр.). У своїх роботах – “Хлопчики-рибалки”, ”Продаж сіна на березі Дніпра”, ”Пейзаж” або ”Біля річки” – він любовно змалював природу України.

Кращим представником українського малярства й графіки першої половини ХІХ ст. був Тарас Шевченко. Вихований на традиціях класицизму, він поступово переходить до реалізму, одним із

перших починає зображати життя та побут селянства ("Циганка-ворожка", "Катерина", "Селянська родина"). Особливо висока майстерність була виявлена Т.Шевченком у граверному мистецтві. Ще у 40-і рр. у нього виник задум створити серію офортів "Живописна Україна", у 1844 р. з'являється шість офортів цієї серії, які відзначаються блискучою технікою та життєвою правдою. Саме за свої графічні роботи Т.Шевченко отримав у 1860 р. звання академіка гравюри. Ще одним важливим жанром у художній творчості Т.Шевченка був портрет: його пензлю належить 130 портретів, серед яких найбільш цікаві, безперечно, автопортрети.

У другій половині XIX ст. у творчості українських художників переважали побутовий жанр і пейзаж, значно менше – історичний жанр.

Безпосередніми продовжувачами демократичних традицій Т.Шевченка у живописі були К.Трутовський, Л.Жемчужников, І.Соколов. Справжнім шедевром останнього є картина, написана у пізньоромантичній манері, "Дівчата ворожать у ночі проти Івана Купала". Видатним майстром побутового жанру був М.Пимоненко. К.Трутовський та Л.Жемчужников продовжили й традиції графічного мистецтва, створивши у 1861-1862 рр. новий альбом офортів "Живописна Україна". І.Соколов та О.Сластіон створили літографії до альбому "Старовина українська і запорізька". Однак у 90-х рр. у зв'язку з винайденням цинкографії граверне мистецтво прийшло до часткового занепаду. Гравюра знову відроджується уже в перші десятиліття XX ст.

Великий вплив на розвиток образотворчого мистецтва України справило Товариство пересувних виставок, створене у 1870 р. у Петербурзі. Вже перша його виставка 1872 р. побувала у Києві та Харкові. Наступного року до маршруту пересувної виставки було включено Одесу, Полтаву, Катеринослав, Єлисаветград (Кіровоград). Художники, що входили до товариства, представляли так званий ідейний реалізм, гаслом якого була формула "Мистецтво – на службу громадським ідеям". Найбільш яскраво типові риси передвижництва представлені у трьох художників І.Крамського ("Майська ніч"), І.Рєпіна (картини з історії запорозької вольниці, "Мотря Кочубєївна", "Козацькі типи", "Запорожці пишуть листа турецькому султану", "Бокша"), М.Ге, А.Куїджі ("Місячна ніч на Дніпрі", "Українська ніч", "Дніпро вранці"), М.Ярошенко ("Скрізь життя", "В'язень").

Важливе місце в українському мистецтві другої половини XIX ст. належить одеському художнику К.Костанді. Він відомий як чудовий живописець, тонкий майстер колориту, автор значних жанрових творів та сонячних пейзажів ("В люди", "Старенькі", "Рання весна", "Бузок"). Творчість цього художника знайшла визнання далеко за межами України. За картини "Старенькі" та "Рання весна"

йому було присуджено медалі на всесвітніх виставках. У 1890 р. за активної участі Костанді в Одесі було створено Товариство південноросійських художників, діяльність якого стала значним явищем у художньому житті України та Росії.

Один із найцікавіших художників Лівобережжя цього часу – Порфирій Мартинович, що створив цілу галерею колоритних селянських образів. П.Мартинович уважається майстром психологічного портрету. У полотні “В канцелярії волосного писаря” (1879 р.) художник правдиво відтворює канцелярську обстановку. Зображаючи втомлених, пригнічених нудьгою дрібних справ канцеляристів та тихого, змученого горем і життєвими турботами прохача, художник створює відчуття якоїсь безнадії, що затопила безкраї “провінції” величезної імперії.

Етнографічні дослідження художника знаходять своє яскраве втілення у картині “Баби хліб печуть”. Інтер’єр хати старого козака Грицька Гончара у Вереміївці зображено з великою увагою до кожної деталі селянського побуту. Наполеглива, самовіддана праця, відсутність заробітків приводять Мартиновича до тяжкої психологічної хвороби. 1888 року він залишає Академію мистецтв і повертається на батьківщину, де продовжує працювати, але згасаючи сили не дають йому змоги втілити на полотні нові спостереження, задуми. Чи не останньою його роботою була картина “Дяк”, написана наприкінці XIX ст. За своїм змістом, колоритом та широтою письма полотно дуже відрізняється від його попередніх творів. Напівбожевільне обличчя дяка, який поринув у світ своїх химерних почуттів, нагадує дикуватих сільських попів із творів російського художника Л.Андрєєва.

Серед інших майстрів найбільш масштабною та багатогранною є постать С.Васильківського (1845-1917 рр.), який залишив помітний слід у розвитку українського пейзажного, жанрового, історичного і мунаментального живопису, портрета. Васильківський – прекрасний пейзажист (“По Дінцю”). Крім того, він широко розробляв козацьку тематику (“Козак Голота”, “Козачий пікет”, “Козачий табір”), а також історичну – “Ярмарок у Полтаві”, “Обрання полковником Мартина Пушкаря”, “Чумацький Ромоданівський шлях”. Ці дві останні монументальні роботи (панно), а також “Козак Голота” створені ним для інтер’єра Полтавського губернського земства.

Майстром батального живопису став М.Самокиш, з його історичних полотен найбільш відома картина “Бій Максима Кривоноса із Ієремією Вешневецьким”.

Імпресіоністичний напрям у малярстві започатковує М.Башкирцева, однак вона мешкала в основному у Франції та Італії й не могла перенести його на український ґрунт. В Україні ці ідеї пробиваються у творах художників-реалістів Г.Дяченка,

Ф.Красицького, вже згадуваного А.Куїнджі, а особливо О.Мурашка – майстра психологічного портрета, автора відомої картини "Похорон кошового". На західноукраїнських землях впливи імпресіонізму ще більш помітні: творцями імпресіоністичного пейзажу стали І.Груш та М.Буречек; розквітає талант О.Новаківського, що малює в душі символічного імпресіонізму. Засновником цілої школи монументалістів вважається галичанин М.Бойчук. Основоположником нової української графіки був Г.Нарбут. У цілому ж в українському живописі цього періоду виразно проступає тенденція до творення нового, "великого стилю", до монументалізації, філософського поглиблення й поетизації образів, все більшу роль починають відігравати символ і метафора. Це проявилось у творчості братів Василя й Федора Кричевських, О.Куриласа, А.Монастирського, М.Сосенка, які збагатили українське мистецтво творами великої сили і найвищої естетичної вартості. У Києві плідно працювали всесвітньо відомий Казимир Малевич, футуристи брати Бурлюки. З початком Першої світової війни *експресіоністичний* напрям розвивали кілька надзвичайно талановитих художників світового рівня, включаючи Олександра Богомазова.

Таким чином, період XIX – початку XX століття став часом принципової реорганізації в розвитку української культури, часом небувалого злету творчої думки нашого народу. Він подарував людству таких геніїв, як Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко, М.С.Грушевський, М.В.Лисенко. На жаль, творчість практично всіх діячів культури цієї доби доходила до широких кіл української громадськості зі значним запізненням, а то й не доходила зовсім внаслідок несприятливих суспільних умов. XX ст. почалося бурхливо і продовжилося переважно вороже щодо української національної культури. Але всупереч грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло XX ст., подальший культурний поступ було гідно продовжено.

Інформаційні джерела:

1. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К.: УЕ, 1992. – 884 с.;
2. Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ „Обереги”. 1992. – 80 с.;
3. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.;
4. Історія української культури / Під ред. І.П.Крип’якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.;
5. Енциклопедія українознавства. – К.: Вінол, 1995. – 537 с.;

6. Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993. – 468 с.;
7. Історія українського мистецтва. – К.: Либідь, 1968.- 488 с.;
8. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640с.;
9. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: Артек, 1999. – 728с.;

Тема 7. Культура України ХХ - початку ХХІ століття

Методичні поради до вивчення теми:

Приступаючи до вивчення теми, слід зосередитися на найзначніших досягненнях української культури ХХ століття. Вивчаючи тему, необхідно розглянути наступні питання:

1. Культурні явища в Україні на початку ХХ століття.
2. Культурний розвиток України та воєнний період.
3. Культура України періоду хрущовської «відлиги».
4. Діячі української культури в еміграції.
5. Сучасний стан розвитку культури України в контексті світової.
6. Становлення українського модернізму. Реалізація постмодернізму в українській культурі

При вивченні даної теми слід, перш за все приступити до періоду національно-державного відродження, який був започаткований демократичними перетвореннями з 1917 року українською революцією. У цей час утворювалися громадські культурно – творчі організації та об'єднання, які згуртовували навколо себе українську інтелігенцію. Розвитку української культури сприяло відкриття “Просвіт”, які мали свої театральні трупи, хорові капели, оркестри, видавництва, бібліотеки, народні будинки.

Доцільно звернути увагу на той факт, що свого розвитку українська культура, освіта, наука набули при гетьмані П.Скоропадському. Переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917–1920 років, створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його

бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави.

У 1991 році відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликали у 20-і роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. 40-ві й 70-ті роки відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку – в Україні і в діаспорі. В діаспорі було утворено ряд інституцій (державні – Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові – Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове Товариство імені Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні – православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, наприклад, й Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Крім того, слід акцентувати увагу на тому, що українська культура початку ХХ сторіччя з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ століття, а з іншого – йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях:

- збереження національно-культурних традицій (народницька теорія);
- орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»).

Традиційні тенденції в царині літератури – романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють «нову школу» української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська). І. Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М. Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913 рік).

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники, творчість яких у роки радянської влади замовчувалася або спотворювалася. Серед них В. Винниченко – діяч Центральної Ради, прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б. Лєтант – поет, прозаїк, видавець творів Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В. Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою «Золоті ворота», де підкреслювалася національна ідея, В. Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі «Сонця руїни» описані події 1663–1687 років, даються портрети П. Тетері, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича.

Початок нашого сторіччя характеризувався прогресом в галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М. Лисенка.

В Україні в галузі живопису й графіки активно працювали такі майстри, як О. Мурашко, О. Новаківський, І. Труш, П. Ковжун, М. Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту й перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О. Архипенко – творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку національного театру. У 1904 році М. Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 року там же функціонував український стаціонарний театр М. Садовського, у 1915 році І. Мар'яненко заснував *Товариство українських акторів*. Театри і трупя Наддніпровської України й Галичини ставили п'єси Лесі Українки, О. Олесь, В. Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 році Лесь Курбас став організатором «Молодого театру» у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних акторів, як М. Садовський, П. Саксаганський, Марія Заньковецька та ін. Представники українського театрального мистецтва були справжніми патріотами. Так, М. Заньковецька на пропозицію переїхати у Росію для того, щоб зробити кар'єру, відповіла, що Україна дуже бідна, щоб її покидати.

З'являється український кінематограф. Перші українські хронікальні фільми були відзняті у Харкові. Там же актор О. Олексієнко ставить фільми за творами І. Котляревського, М. Гоголя, М. Старицького. Перший український постановник і оператор Д. Сахненко був творцем таких фільмів, як «Наталка Полтавка», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», в яких брали участь видатні українські актори – М. Садовський, М. Заньковецька, Любов Лінницька.

В Україні продовжувався прогрес науки. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д. І. Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини – І. Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А. Кримський. Наукове товариство імені Тараса Шевченка, яке очолив М. Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів «Записок наукового товариства», 35 томів «Етнографічного збірника», 15 томів «Матеріалів з української етнології», 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

Початок XX століття – час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, перші кроки авіації. В 1909 виникає Київське Товариство повітроплавання, де працював видатний український авіаконструктор, киянин Ігор Сікорський, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проектів гелікоптера, побудованого в 1910 році у Києві. В 1913–1914 роках І. Сікорський на важких літаках своєї конструкції «Руський витязь» та «Ілля Муромець» встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв.) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Касяненки в 1911–1912 роках будують першу в країні авієтку – малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю. Кондратюк у 1919 році пише роботу «Завоювання міжпланетних просторів» (вийшла друком у 1929 році), яка вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю. Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Аполло» на Місяць.

Розвиток медицини і медичної науки, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою І. Мечникова та його учнів – Г. Мінха, В. Високовича, Д. Заболотного, М. Гамалії, В. Субботіна, Л. Гіршмана, С. Ігумнова.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, що тривала. Хоча у 1904 році кабінет міністрів Росії визнав шкідливим заборону

української мови, до 1917 року в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 року в Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському. У період гетьманства заснована Українська Академія наук, яку очолив видатний український вчений В. Вернадський; восени 1918 року стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 році почали діяти 78 видавництв, вони організувалися й при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 році було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 році – 1084 назв.

При цьому рекомендовано детально розглянути культурний розвиток України у 20-і роки – один з разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О. Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії». Справа в тому, що революція привела в рух різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснювалася. В умовах непу, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В. Винниченка, С. Черкасенка, Т. Шаповала, Д. Донцова, М. Садовського, О. Олеса). Твори письменників-емігрантів донедавна замовчувалися або спотворювалися, вони були огульно зараховані до буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних. У свою чергу стара інтелігенція, в тому числі і художня, не влаштовувала нову владу ні кількісно, ні за своїм світоглядом. Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала

частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

● **Політика «українізації».** Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику «коренізації», яка в Україні отримала назву «українізації». Українізація передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти: 1)українізація як така; 2) створення необхідних умов для всебічного культурного й духовного розвитку національних меншин.

Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 році питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 році– до 89 %. Уже у 1924–1925 роках було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

● **Освіта.** Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!», до початку 1930 року в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 мільйона учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності. Широку популярність отримали досвід та ідеї педагога А. Макаренка.

У 1923–1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1,5 мільйона учнів. У 1926–1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл – фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту, готувала їх до продовження навчання в школах фабрично-заводського учнівства, в профшколах і технікумах. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У цих школах загальна освіта в обсязі програми 5–7 класів поєднувалася з теоретичним і практичним вивченням сільського господарства. У 1934 році для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1–4

класи), семирічна (1–7 класів) й середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта.

В Україні розвивалася й середня спеціальна освіта (професійні училища й технікуми). Якщо в 1927 році середніх спеціальних навчальних закладів було 158, в яких навчалася понад 31 тисяча чоловік, то в 1940 році їх було 590 з числом учнів майже 400 тисяч.

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в 1919 році, робітничих факультетів, заснованих в 1921 році. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів складали діти робітників та селян. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 році відновили університети. У 1938 році в Україні було майже 130 вишів з кількістю студентів 124 тисячі. Серед нових вишів був Донецький індустріальний, утворений за рахунок злиття в 1935 році гірничого й металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

● **Наука.** Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвиткові української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В. Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, математик М. Крилов, економіст М. Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, літературознавець С. Єфремов, О. Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є. Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М. Грушевський, який в 1924 повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 році в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 році був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 році в Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Великою популярністю, заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи Микола Стражеско (кардіологія, ревматизм,

сепсис, клінічна гематологія), Ф. Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В. Філатова.

● **Література.** З'явився такий напрям як пролеткультівство. Це була течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури», яка відповідала б «пролетарській психіці». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М. Хвильовий, В. Сосюра) з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильної русифікації.

Доцільно виокремити український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 році в Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі й мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту й форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О. Слісаренко, В. Ярошенко, М. Терещенко).

У роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М. Рильський, П. Філіпович, М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками».

У першій половині 20-х років з'являється «теорія боротьби двох культур» (української й російської), яку активно відстоював один з лідерів комуністичної партії України Д. Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів – російського й українського, озброюючи кожний з них ідеєю боротьби до повної перемоги «своєї» культури. Ця теорія була засуджена на офіційному рівні.

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і

свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції.

Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, а, з іншого боку, головний теоретик «Гарту» – В. Блакитний – говорив про створення «комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної і безкласової». Лідери «Гарту», виходячи з того, що культура – явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, малярства.

У 1927 році був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М. Ірчан, Ф. Малицький, А. Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана **ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925 – 1928 роки.)**, яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у лозунгу: «Геть від Москви».

У 1930-1931 роках – в Харкові з ініціативи М. Корчак-Чепурківського, М.Хвильового та ін. «ваплітян», харківських письменників з організації «Молодняк» було створене і діяло літературне об'єднання «Пролітфронт». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого компартією розвитку української літератури. «Пролітфронт» ідейно протистояв офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, мав свій друкований орган – щомісячний літературно-критичний журнал «Пролітфронт», де друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Петро Панч та інші. Внаслідок політичного та адміністративного тиску «Пролітфронт» було ліквідовано.

- Театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театрального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925 році. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М. Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

- Кіномистецтво. Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О. Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилистика, створена

О.Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

● **Образотворче мистецтво.** Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського малярства. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О. Шовкуненка (цикл «Одеський суднобудівний завод»), Ф. Кричевського («Мати», «Довбуш»), В. Коровчинського («Селяни»). Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич – основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові й Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

● **Скульптура.** У розвитку скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т. Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М. Манізер, пам'ятник якого у 1935 році встановлений в Харкові, крім того, він є автором пам'ятників Т. Шевченку в Києві й Каневі.

● **Музика.** Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О. Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві й Харкові.

У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського, О. Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б. Гмиря.

● **Архітектура.** Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури – це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм – це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально

освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм – спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром»), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Українське бароко було значною мірою витіснене, хоча окремі будівлі в цьому стилі ще будувалися (Сільськогосподарська Академія у Києві).

Культурний розвиток України та воєнний період.

У 1929 році багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й. Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Для культури це мало трагічні, руйнівні наслідки. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Було покладено кінець стилістичним, художнім пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, в тому числі українськими емігрантами.

У 1932 році з'явився термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним правильним методом літератури й мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Прославлення міфічних досягнень, лакування дійсності, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план тому, що вони ніби не несли класового навантаження. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відображати стабільність режиму, непохитність влади. Найбільш відомою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

● **Репресії проти митців.** У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 році був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук С. Єфремова. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужителі, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді ніякої підпільної організації не існувало. Подальші арешти в середовищі діячів науки й культури й розправи проводилися без відкритих

процесів. Закрили секцію історії Академії наук, був арештований М. Грушевський. Його незабаром звільнили, але працювати перевели до Москви.

Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти М. Скрипника –більшовика, одного з керівників Жовтневого повстання. Він був одним з небагатьох, хто не побоювся відкрито виступити з критикою сталінських методів, відстоював політику українізації. У 1933році напередодні арешту М. Скрипник застрелився.

У 1938–1954 роках було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. За підрахунками істориків літератури, з них 17 розстріляні, 8 покінчили життя самогубством, 16 пропали безвісти, 7 померли в ув'язненні. Зазнавав арешту М. Рильський, десять років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня.

Закрили театр «Березіль», арештували й розстріляли всесвітньо відомого режисера Л. Курбаса. За підрахунками упродовж 1930-х років московською владою було розстріляно від 200 до 337 кобзарів, бандуристів та лірників, серед загиблих – композитор і мистецтвознавець, засновник харківської школи бандури Гнат Хоткевич.

Про масштаби репресій говорить і такий факт: з 85 вчених-мовознавців репресували 62. Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі в цілому.

Гонінням піддалася й церква. На межі 20 - 30-х років були арештовані керівники й заборонена Українська автокефальна церква, яка була створена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після Другої світової війни Українську греко-католицьку церкву в Західній Україні. Усього в 1917–1939 роках було зруйновано 8 тисяч церковних споруд – більше половини всіх храмів.

Величезну повагу викликають ті люди, які, усвідомлюючи небезпеку для себе особисто, допомагали іншим. В. Вернадський намагався врятувати свого багаторічного соратника, секретаря Всеукраїнської Академії наук філолога й видатного сходознавця А. Кримського. Коли у Харкові висунули обвинувачення проти Л. Д. Ландау (майбутнього лауреата Нобелівської премії), директор Інституту фізичних проблем П. Л. Капіца запросив його до Москви, а пізніше домогся звільнення його з-під арешту.

У таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я,

створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Важким випробуванням для українського народу стала радянсько-німецька війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. Вірші, статті українських літераторів на захист Вітчизни з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П. Тичини, «Клятва» М. Бажана, вірші Л. Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці («За Радянську Україну!», «За честь Батьківщини!»). З Москви українською вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К. Гордієнко, В. Владко). Діяла пересувна прифронтowa радіостанція «Дніпро». У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходилися в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 року поновився випуск журналів «Україна» й «Перець». Було випущено декілька книг: «Україна у вогні», «Україна звільняється». Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. Тема війни ніколи вже не залишала літературу й мистецтво. Роман «Прапороносці» прославив ім'я О. Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

Культура України періоду хрущовської «відлиги»

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» припадає на 50-і роки. Це відбулося, зокрема, в таких документах ЦК КП(б) України, як "Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы в «Очерке истории украинской литературы», про журнали «Вітчизна» й «Перець». На пленумі Спілки письменників України критиці були піддані романи Ю. Яновського «Жива вода», І. Сенченка «Його покоління», повість П. Панча «Блакитні ешелони». У 1951 році була розгорнута кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито був відсутній класовий підхід.

● **1960–1980-і роки** виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але й вони пронизані глибокими внутрішніми

протириччями. З приходом до влади М. Хрущова політична ситуація в країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву цей час отримав за повістю І. Еренбурга, яка дуже точно передала зміст епохи. Це – деєсталінізація суспільного життя. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи. По-різному складалися їх стосунки з владою, але загалом творчість цього покоління визначила шляхи всього подальшого розвитку української культури.

У кінці 50-х років на державному рівні було усвідомлене й визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу в етап науково-технічної революції. У державній політиці стали приділяти особливі уваги розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах – Харкові, Львові, Донецьку відкривалися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 році обов'язковою стала восьмирічна освіта, в 1977 році – середня.

● **Наука.** Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання імені Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака «Конкорд» була використана патонівська технологія виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві була створена перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 року українською мовою), в Харківському відділенні АН України відразу ж за американськими вченими Чиказького центру (піонерами в цій галузі) було розщеплено атом. З початком космічної ери кращі машинобудівні підприємства України стають частиною ракетно-космічного комплексу. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик М. Боголюбов, математик і кібернетик В. Глушков, конструктори космічних апаратів С. Корольов (генеральний конструктор), М. Янгель та В. Глушко,

генетик І.Шмальгаузен, офтальмолог В. Філатов, кардіолог М. Амосов, нейрохірург М. Бурденко та інші.

● **Освіта.** В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженням був доступ до зарубіжної інформації. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х років перетворилося на стадіальне, оскільки у розвитку найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни – постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна.

● **Література.** З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О. Гончара, П.Загребельного, Ю. Збанацького, В. Козаченка. 60–70-і роки, за оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», були періодом «плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів». На повний голос заявили про себе Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка досяга високого міжнародного авторитету.

Діячі української культури в еміграції.

У колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободу слова, свободу совісті. У 1976 році була створена Українська Гельсінська спілка. На Донбасі пройшла молодість поета В. Стуса, чия доля набула символічного значення. Він закінчив Сталінський педінститут, працював учителем у Горлівці, перекладачем у газеті «Соціалістичний Донбас». Уже перші проби пера показали, що з'явився неабиякий поет з загостреним сприйняттям дійсності, з прекрасним знанням української мови. Активна громадянська позиція привела В. Стуса у ряди «дисидентської» інтелігенції Києва. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти політичних репресій – цього вистачило, щоб знищити поета. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі в 1985 році, не доживши до радикальних змін.

Акцентуйте свою увагу на сучасному стані розвитку культури України в контексті світової.

1) На початку 90-х років в Україні утвердилось усвідомлення необхідності демократичних соціокультурних змін. Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року розпочалася розбудова самостійної держави й формування власної культурної

політики, спрямованої на забезпечення вільного розвитку національної культури та збереження культурної спадщини.

2) У 1992 році Верховна Рада прийняла «Основи законодавства України про культуру», де були задекларовані основні принципи державної політики в галузі культури, спрямовані на відродження й розвиток культури української нації та культури національних меншин, забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей, створення матеріальних та фінансових умов розвитку культури.

3) На жаль, фінансово-економічні проблеми не дають можливості фінансувати сферу культури у повному обсязі, так, як це передбачено чинним законодавством України. Через матеріальні труднощі, особливо в перші роки незалежності, скорочувалася кількість закладів культури (перш за все в сільській місцевості), а багато талановитих митців виїжджали за кордон у пошуках достойного заробітку. Загальмувався розвиток кінематографії, а технічні потужності вітчизняних кіностудій використовуються для зйомок реклами та відеокліпів. Не кращі часи переживає книговидавництво – більшість видань на полицях книгарень російськомовні, до того ж видрукувані за межами України.

4) Значна робота проводиться Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Так, організована нею державна програма «Повернуті імена» інтегрує зусилля багатьох інституцій, зокрема Національної академії наук, Українського фонду культури, товариства «Україна», Фонду сприяння розвитку мистецтв України, спрямовані на висвітлення невідомих фактів української культури. В архівах, музеях, бібліотеках України створюються спеціальні відділи, де поширюється інформація про українську культуру в зарубіжних країнах.

За останні два роки було проведено ряд міжнародних конференцій, фестивалів, виставок, у результаті яких «пригадано» імена Володимира Січинського, Олександра Архипенка, Михайла Андрієнка-Нечитайла, Григорія Крука, Людмили Морозової, Мирослава Радима, Ігоря Стравінського, Петра Мечика, Федора Акименка, Василя Авраменка та багатьох інших.

5) Осмисленню шляхів розбудови української культури присвячують свою роботу установи Національної академії наук (Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики ім. М.Рильського, Інститут археології, Інститут літератури, Інститут соціології, Інститут філософії). Опрацьовано кілька концепцій розвитку української культури за участю відомих учених Г.Д.Вервеса, І.М.Дзюби, М.І.Гончаренка, М.В. Поповича, П.П.Толочка та ін.

6) Узагальнюючи сучасний культурологічний досвід, відомий дослідник М.В.Гончаренко зазначає про те, що про високу історичну зрілість і міжнародне значення будь-якої національної культури, яка прагне статусу світової, можна говорити тоді, коли вона:

- здатна розв'язувати актуальні загальнолюдські проблеми, які не обмежуються суто локальними інтересами; коли її ідеали, цілі й програми збігаються з об'єктивним напрямом історичного поступу і відбивають потреби суспільного прогресу;
- здатна висувати художників, учених і діячів культури, творчість яких набуває міжнародного значення;
- коли культура досягає такого рівня розвитку, що її можна розглядати як цілісну систему;
- коли культура включена в міжнародний культурний процес, її духовні цінності діють на міжнародній арені;
- коли культурі властива здатність до само відтворення;

7) На сьогодні основним засобом в освоєнні здобутків української культури є засоби масової комунікації (радіо, телебачення, преса, кіно), позитивний вплив яких відзначає три чверті громадян. Більшість громадян важливим здобутком національної культури останніх років вважають «зрушення в оволодінні громадянами державною мовою», яке закладає основи подальших позитивних змін.

8) Важливою традицією розвитку української культури є її фольклоризм, оскільки за останні роки відбулись позитивні зміни в опануванні населенням фольклору, звичаїв, народного мистецтва.

9) У нових умовах змінюються функції закладів культури (постанова Колегії Міністерства культури про підпорядкування обласних управлінь культури місцевим органам влади). Нові умови функціонування культури призводять до зростання ступенів свободи в діяльності культурних закладів,

Пристаюючи до розгляду становлення українського модернізму, з'ясуєте умови його формування як мистецького напрямку в культурі України.

Мистецтво України ХХІ століття (мається на увазі його інноваційний і радикальний потік) – це складний конгломерат різних напрямків, течій, шкіл, які відбивають свідомість ХХІ століття.

Модернізм – термін для визначення явищ культури та мистецтва авангардно-модерністського характеру, які виникли під впливом науково – технічного прогресу в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття.

Головні характеристики модернізму:

- відмовлення від принципу мистецтва;
- акцент на художній формі ;
- абсолютизація візуальної (або аудіо) презентації творів мистецтва як нового кванту буття, самотубного й самодостатнього.

Авангард – сукупність усіх новаторських, епатажних, бунтарських, напрямків і рухів в художній культурі першої половини ХХІ століття, які взяли на себе функцію руйнівника „старого” мистецтва.

Головні характеристики авангарду:

- експериментальний характер;
- революційно-руйнівний пафос відносно традиційного мистецтва й цінностей культури;
- протест проти академічного мистецтва;
- бажання творіння нового в усьому.

До основних напрямків авангарду відносяться: кубізм, абстрактне мистецтво, супрематизм, футуризм, сюрреалізм, поп – арт та ін.

Кубізм (від франц. *cube* - куб) - авангардистський напрям початку ХХ століття. Це зображення об'ємних форм на площині, використання простих геометричних форм (куб, конус, циліндр). „Точкою відліку” для кубізму стала робота П. Пікассо „Авіньонські дівчата”.

Абстракціонізм (від лат. слова «відстороненість») - художній світогляд, напрям у мистецтві ХХ століття, який відзначався заміною натуралістичної предметності вільною грою кольорів, ліній і форм. Серед засновників абстрактного мистецтва - В. Кандинський, П.Мондріан.

Абстракціонізм виник в 1910 році й став кульмінаційною точкою модернізму щодо відходу від предметності. Першим абстрактним твором вважається «Акварель» В. Кандинського (1910). До різновидів абстракціонізму відносять: геометричну абстракцію, абстрактний експресіонізм, ташизм.

Супрематизм (від лат. слова «перевага») - напрям у мистецтві, заснований у 1913 році К.Малевичем. Філософською основою супрематизму стало вчення А.Бергсона та Б. Кроче стосовно інтуїції. Супрематизм указував на панування інтуїтивного почуття, що оперує чистим кольором і площинними геометричними формами при відображенні зовнішнього світу. Найбільш відомим супрематичним твором К. Малевича є його „Чорний супрематичний квадрат на білому фоні”. При повному зануренні в субстанцію чорного квадрата свідомість доходить до усвідомлення чорного як Абсолюту.

„Квадрат” – символ Землі й усього земного перетворюється на фундаментальний символ неба. „Чорний квадрат” К.Малевича став легендою в мистецтві ХХ століття.

Футуризм (від лат. слова «майбутнє») виник як суспільно-політичний рух в Італії в 1909 році. Ідеологом футуризму був літератор Ф. Марінетті.

Футуристи пропонували знищити театри, музеї, „вимести” з живопису всі уже використані сюжети, зображувати сучасне динамічне життя. Наслідуючи Ф. Ніцше, який стверджував про те, що „світ не є чимось фактичним, він рухається, перебуваючи в стані розвитку”, футуристи намагалися передати прискорений темп життя. Це досягалось за допомогою ритмічного повторення окремих фігур та їх частин, наприклад, збільшенням кількості рук, ніг у людини, що біжить та ін.

Сюрреалізм (від франц. слова «надреалізм») – напрям у мистецтві XX столітті, що проголосив джерелом мистецтва сферу підсвідомого (інстинкти, сні, галюцинації).

Сюрреалізм виник у роботах художників 30-х років XX століття – С. Далі, П. Блума, І. Тангі. Найяскравіший представник сюрреалізму – іспанський художник С. Далі. Звертаючись до сфери підсвідомого, С. Далі поєднував різноматні об'єкти, протиставляв їх один одному в надприродних ситуаціях. Серед найвідоміших образів С. Далі - розплавлений годинник, телефонний апарат з трубкою у вигляді лангуста, диван-губи, роаль, що звисає ніби драпіровка та ін.

Поп-арт - нове фігуративне мистецтво 50 – их років XX століття. Поява поп-арту пов'язана із творчістю Дж. Джонса та Р. Раушенберга, які вводять у мистецтво предмети повсякденного використання. Предмет втрачає своє початкове значення й стає твором мистецтва. Завдання художника зводиться до надання буденному предмету художніх якостей створенням відповідного контексту його сприйняття.

Поп-арт – це композиція побутових предметів. Художніми експонатами поп-арту стають зафарбовані білою олійною фарбою порвані черевики, старі шини чи газові плити, пом'яті автомобілі, обривки газет та ін. До різновидів поп – арту відносять: оп-арт (художньо організовані оптичні ефекти), **окр-арт** (композиції, художня організація середовища, що оточує глядача), **ел-арт** (предмети та конструкції, що рухаються за допомогою електромоторів).

Термін «**постмодернізм**» почав широко застосовуватися з 1979 року, коли вийшла книга французького філософа Жана-Франсуа Лютара «Постмодерністський стан».

Термін «постмодернізм» відображає стан духовності європейського типу в наші дні, пов'язане з відчуттям зжитого важливого етапу в розвитку цивілізації. Необхідно розрізняти постмодернізм як художній напрям мистецтва й постмодернізм як теоретична школа.

Постмодернізм проявлявся як утвердження принципу методологічного сумніву по відношенню до всіх позитивним істин,

переконань, існуючих у суспільстві. Доктрина постмодернізму - це вираження філософського релятивізму та скептицизму.

Постмодернізм прийшов у європейську культуру на хвилі студентських революцій 1968 року й став реакцією на мистецтво, яке до кінця XX століття зробило всі принади суспільства споживання.

Масова постмодерністська культура, що зійшла з екранів телебачення, зі сторінок журналів жорстко реалізувала дискурс, який базувався на негативному ставленні до минулого. Телебачення є головним розповсюджувачем стереотипів мислення, оскільки воно не тільки їх породжує, але й підсилює вплив на масову свідомість.

Демократизація життя закінчиться пануванням середнього класу, тобто. скромних, однорідного розуму людей, не надто багато працюючих і щасливих у своїй однаковості. Виробиться «середня» людина, орієнтована на сьогочасні потреби, на відстоювання своїх прав і свобод, природи й суті яких вона не знає. «Середня» людина сформує етику, вільну від усяких релігійних початків, і буде впевнена, що розкриттю почуття її власної гідності буде сприяти прагнення до розкоші й багатства.

Філософ Ортега-і-Гассет вважає, що ліберальна демократія й техніка створили особливий тип людини, «не просоченої» духом традицій. Сучасний європеєць домагається необмежених прав і зовсім не думає про обов'язки. «Середньому» європейцеві властиві дві риси, а саме:

- нескінченне зростання життєвих запитів;
- вроджена невдячність до того, що полегшило йому життя.

Інший російський мислитель XIX століття М. Федоров називав Європу «цивілізацією молодих». Її головну особливість він вбачав в тому, що «сини людські зняли з себе обов'язки перед батьками, предками, тобто перед традицією, й віддалилися від них в своїй гордині, перестали рахуватися з минулим, забули свій синівський обов'язок». Притча про блудного сина стала символом європейського способу життя. Крім того, сформувалася нова популяція людей, впевнених у можливості будувати свою культуру без опори на традицію. Епоха нового часу породила людей, що відмовилися від Бога.

Інформаційні джерела:

1. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: Артек, 1999. – 728с.
2. Савицкая Т.Е. Культура конца тысячелетия: Повседневный апокалипсис постмодерна (на материале западных культурологических концепций конца 80 – х начала 90 – х годов). Культура в современном мире: Опыт, проблемы, решения // Науч. – информ. сборник. – Вып. 6. – М.: РГБ, 1995. – С. 4 – 31.
3. Культурологія: історія і теорія світової культури ХХ століття: Навч. посіб. / Під. ред. Л.І.Кормича, В.В.Багацького. – Х.: Одісей, 2003. – 304с.
4. Українська і світова культура: Навч. посіб. - К.: Україна, 2002. - 333 с.
5. Історія української культури: Навч. посіб. / Під ред. І.П.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.;
6. Маланюк Е.Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ „Обереги”. 1992. – 80 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстракціонізм – напрям у мистецтві початку ХХ сторіччя, який прагнув відійти від традиційних образів, близьких до реальності (Василь Кандінський „Імпровізації”, „Композиції” – твори першого абстракціоніста, російського художника, який жив і працював у Німеччині; К.Малевич „Чорний квадрат” – варіант абстракціонізму – „супрематизм” (від лат. „вищий”).

Анімізм – віра в існування духів, одухотвореність предметів, у наявність душі у людей, рослин, тварин.

Братські школи – культурно – просвітницькі організації українських міщан, які утворились при церковних парафіях в ХV – ХVІ столітті. Дбали про церкву, допомагали бідним, організовували школи, шпиталі та ін.

ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925 –28 роки), була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям; представники якої виступали проти примітивізації літературної творчості й культури загалом, наполягали на європейській орієнтації, що виразилося в лозунгу: «Геть від Москви».

«Відлига» – період в історії української культури 1960 х років. Свою назву цей час отримав за повістю І. Еренбурга. Період деєсталінізації суспільного життя.

Діаспора – постійне перебування (добровільно чи примусове) частини народу на території іншої держави, за межами країни проживання даного народу.

Драма – жанр драматургії, в якому зображується світ реального життя людини в її гостро конфліктних, але не безвихідних відносинах з суспільством чи з собою.

Звичай – загальний стиль дій і вчинків, якого повинні дотримуватися індивіди, групи, суспільство загалом; стереотипи поведінки, яких дотримується спільність людей за певних обставин і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління в покоління.

Імпресіонізм (від франц. *impression* – враження) – напрям у мистецтві, який відтворював витончене відтворення особистісних вражень та спостережень, переживань та відчуттів (художники: К.Моне „Імпресія. Схід Сонця” (1873р.), Е.Мане, О.Ренуар, К.Піссаро, А.Сіслей; музиканти: К.Дебюссі; письменники: С.Цвейг, А.Чехов, Гі де Мопассан, М.Коцюбинський „Тіні забутих предків”, Г.Косинка).

Кирило – Мефодіївське товариство – таємна політична організація української інтелігенції, що діяла в Києві в 1845 – 1847 роках. Метою членів організації було національне та соціальне визволення України, ліквідація кріпацтва, рівність національних культур.

Кобзарі – українські народні співці, які виконували історичні думи під акомпанемент кобзи.

Конструктивізм – напрям у мистецтві XX сторіччя, що створює абстрактні форми з нових промислових матеріалів, тісно пов'язаний з науково – технічним прогресом.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва.

Кубізм – напрям у мистецтві початку XX сторіччя, що спирався на геометричний аналіз реальності. Предмет представлявся в кількох вимірах (Пабло Пікассо, Жорж Брак).

Культура (лат. cultura – обробіток) – сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини й суспільства, а також результати цієї діяльності.

Літописи – історичні твори в Київській Русі, в яких розповіді велися за роками.

Магія – віра в існування надприродних засобів впливу на природу та людину. У стародавніх слов'ян – це ворожбитство, замовляння, заклинання та ін

Ментальність – своє рідний спосіб усвідомлення й ставлення до світу, який задається мовою, традиціями, вихованням, релігійними уявленнями, усією суспільною практикою людей.

Нація – історична спільність людей, яка утворюється в процесі формування їхніх територіально – економічних зв'язків, мови, особливостей культури та характеру.

Національне питання – питання про стосунки між націями в багатонаціональних країнах, про шляхи ліквідації національного гноблення та нерівності.

Національне відродження України – процес в українській історії першої половини XIX століття, у ході якого формувалась національна свідомість українців, зростав їх інтерес до рідної мови, історії, культури, розгортався національно – визвольний рух.

Оп-арт – напрям у мистецтві 50 – их років XX сторіччя. Спрямований на створення оптичних ефектів з урахуванням психофізіологічних особливостей сприйняття. Використовує

різноманітні матеріали. Твори оп – арту називаються не картинами, а інвайроментами. (Віктор Вазареллі, угорський художник, сучасник).

Перун – головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки, поклонялись йому як покровителю природи і землеробства.

Пролеткультівство – течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури», яка відповідала б «пролетарській психіці». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий.

Постмодернізм – напрям, що охопив всі види мистецтва у ХХІ столітті. Постмодернізм не прагне до створення нового, використовує відомі сюжети, знаки, образи.

«Розстріляне відродження» - судовий процес у 1930 році над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук С. Єфремова. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужителі, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді ніякої підпільної організації не існувало.

Сварог – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню.

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори мистецтва, що носять самостійний характер: в живописі – картини, в скульптурі – статуї, погруддя та ін. У добу Київської Русі – ікони.

Сюрреалізм – (від франц. „надреалізм”) – напрям у мистецтві ХХ сторіччя, що спирається на людську підсвідомість як справжню реальність. Зародився на основі „дадаїзму” („дада” – гра в конячки) – потік абсурду, побачений у точно переданих предметах Сюрреалізм виник у 1924 році у Франції, спирався на ідеї З Фрейда про сни і галюцинації, у розшифровці яких видно природу людини, її підсвідомість (С.Далі, М.Ернст, І.Тангі – художники; П.Елюар, Г.Апполінер – поети та ін.).

Театральне мистецтво – вид мистецтва, особливістю якого є художнє відображення життя за допомогою сценічної дії акторів пер глядачами.

Техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і **зерні** (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок).

Тотемізм – комплекс вірувань, пов'язаний з уявленнями про спорідненість людини і тотема (тварини – предка, його покровителя).

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 року – Малий Державний герб України.

«Українізація» – підготовка, виховання й висунення кадрів корінної національності, організація шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництв газет, журналів і книг українською мовою.

Український футуризм – напрям у літературі ХХ століття, представники якого войовничо нападали на прихильників традиційних форм літератури й мистецтва, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту й форми українського мистецтва (О.Слісаренко, В.Ярошенко, М.Терещенко).

Феєрія - жанр театральних вистав, у яких для фантастичних сцен застосовуються постановочні ефекти.

Фетишизм – віра в надприродні властивості різних предметів або об'єктів.

Футуризм (від лат. „майбутнє”) – головна тема – тема руху, швидкості майбутнього, заперечення культурних цінностей, створення культу машин, витіснення образу людини, перетворення її в тип і конструкцію (Італійські художники: Дж.Северіні, У.Боччоні; Росія: брати Бурлюки, В.Хлебніков, В.Каменський; балет Ігоря Стравінського „Весна священна” та ін.).

Фовізм (від фр. „дикий”) – напрям у мистецтві ХХ сторіччя, живопис без правил, без урахування світла і тіні, об'єму, перспективи.

Художній стиль (від лат. stylus та грец. stylos – паличка для письма, що належала до особистих речей людини) – це система художньо – образних засобів і прийомів, що належать конкретному митцеві.

Шаманство – це віра в методи спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб.

Ярило – язичницький бог у східнослов'янській міфології, бог Сонця, весни, родючості , кохання.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ „ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ”

1. Питання походження назви „Русь” в історіографії.
2. Утворення української нації.
3. Антропологічні риси українського народу.
4. Культурницька діяльність українців діаспори.
5. Традиційні промисли українців.
6. Вплив природних факторів на розвиток традиційних господарських занять українського народу.
7. Особливості інтер'єру української хати.
8. Сучасне сільське житло.
9. Києво – Печерський монастир та його роль у становленні української культури.
10. Слов'янська писемність. Кирило і Мефодій.
11. Народне харчування українців.
12. Києво – Могилянська академія та її роль у культурі України.
13. Зв'язок звичаєвого права українців з сучасними громадськими відносинами.
14. Свята зимового циклу українців.
15. Свята весняного циклу українців.
16. Свята літнього циклу українців.
17. Свята осіннього циклу українців.
18. Шлюбні звичаї українців.
19. Особливості сімейних відносин українців.
20. Традиційна медицина українців.
21. Народна астрологія українців.
22. Народні символи України.
23. Національні символи України.
24. Особливості релігійного світогляду стародавніх слов'ян.
25. Народна педагогіка українців.
26. Кобзарські традиції України.
27. Українське бароко в архітектурі Полтавщини.
28. Спадкоємність давніх культур, вірувань, обрядів – безперервний процес формування слов'янського етносу.
29. Генетичні корені українського народу: кіммерійці, скіфи, сармати та залишки їх культур на території України.
30. Розвиток освіти, літератури Київської Русі в зв'язку із запровадженням християнства.
31. Архітектура та містобудування за часів Київської Русі.
32. Ужиткове мистецтво за часів Київської Русі.
33. Вплив культури, мови, звичаїв Київської Русі на політичне та суспільне життя Литовського князівства.

34. Літописання періоду феодальної роздробленості. Київський та Галицько – Волинський літописи.
35. Виникнення братських шкіл в кінці XV – XVI столітті як пробудження національної самосвідомості народу.
36. Заснування Києво – Могилянського колегіуму (академії) – загальноукраїнського та загальноєвропейського навчального закладу.
37. Сучасні політичні партії в Україні та їх програми в сфері української культури.
38. Народні традиції в конструюванні й оздобленні сучасного одягу в Україні.
39. Гончарний промисел. Центри гончарного промислу українців.
40. Фольклорне багатство українського народу.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

1 млн. – 10 тис. рр. до н. е. – палеоліт

10 – 6 тис. рр. до н. е. – мезоліт

6 – 4 тис. до н. е. – неоліт

4 – 2 тис. до н. е. - енеоліт (трипільська культура)

кінець 3 – поч. 1 тис. до н. е. – бронзовий вік

2 ст. н. е. – поширення християнства в містах Північного Причорномор'я

860 – ті рр. – просвітницька діяльність Кирила й Мефодія

988 - прийняття християнства в Києві.

989-996 - будівництво Десятинної церкви.

990-992 - заснування митрополії в Києві.

1015-1054 - князювання Ярослава Мудрого.

1016 - створення "Руської правди".

1017-1037 - будівництво Софійського собору. При Софійському соборі створена перша на Русі бібліотека.

1037 - збудовано Золоті ворота.

1051 - заснування Києво-Печерської Лаври.

1051 - "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона - похвала Володимирі Великому і Ярославу Мудрому.

1054 - завершення розколу християнства на православ'я та католицизм.

1056 - 1057 - "Остромирово Євангеліє".

1073 - 1078 - будівництво Успенського собору Києво-Печерської Лаври.

1096 - "Повчання дітям" Володимира Мономаха.

1108-1113 - будівництво Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського монастиря.

1113 - "Повість временних літ".

1185 - "Слово о полку Ігореве".

1187 - перша літописна згадка терміну Україна.

1250 - заснування Львова.

1439 - засновано Львівське братство при церкві Успіння Богородиці.

1550 - 1620 – роки життя Іван Вишенський.

1556 - 1561 - "Пересопницьке Євангеліє".

1564 - заснування друкарні І.Федорова в Москві.

1573 - заснування друкарні І.Федорова у Львові.

1574 - І.Федоров надрукував перші в Україні книги "Апостол" та "Буквар".

- 1578** - заснування Острозької колегії.
- 1580-1581** - "Острозька біблія" І.Федорова, надрукована в Острозькій типографії.
- 1583** - помер І Федоров.
- 1586** - заснування Львівської братської школи.
- 1596** - Берестейська унія.
- 1596-1647** - роки життя Петра Могили.
- 1615** - заснування Київського Богоявленського братства та братської школи.
- 1632** - заснування Києво-Могилянської колегії.
- 1661** - заснування Львівського університету.
- 1685** - перехід української православної церкви під зверхність Московського патріархату.
- 1687** - заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Москві.
- 1710** - затвердження Конституції Пилипа Орлика.
- 1722-1794** - роки життя Г.С.Сковороди.
- 1755** - заснування Московського університету.
- 1769-1838** – роки життя І.П.Котляревського.
- 1798** - надрукована "Енеїда" І.Котляревського.
- 1805** - заснування Харківського університету та Кременецького ліцею.
- 1809** - в Одесі відкрито перший в Україні оперний театр.
- 1814-1861** – роки життя Т.Г.Шевченка.
- 1817** - заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.

- 1819** - засновано Петербургський університет.
- 1834** - заснування Київського університету.
- 1837** - у Будапешті видано "Русалку Дністрову".
- 1840** - надруковано "Кобзар" Т.Шевченка.
- 1850-1860** - створення співтовариства російських композиторів "Могутня кучка".
- 1861-1862** - видання в Петербурзі першого українського громадсько-політичного та літературного журналу "Основа" українською мовою.
- 1863** - Валуєвський циркуляр.
- 1863** - М.Вербицький написав музику на слова П.Чубинського "Ще не вмерла Україна".
- 1865** - заснування Новоросійського університету в Одесі.
- 1865** -заснування малювальної школи в Одесі.
- 1870** - створення Товариства пересувних художніх виставок в Росії.
- 1875** - заснування малювальної школи М.Мурашка у Києві.
- 1876** - Емський указ.
- 1882 – 1906** – видавництво журналу «Київська старовина»
- 1886** - заснування Одеської бактеріологічної станції
- 1887** - споруджено оперний театр в Одесі.
- 1890** - засновано Товариство південно-російських художників в Одесі.
- 1892** - створено Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові.

- 1904** - заснована Київська музично-драматична школа М.Лисенка.
- 1917** - відкриття Української Академії Мистецтв у Києві.
- 1918** - відкриття Української Академії наук.
- 1922** - створення в Києві театру "Березіль" Леся Курбаса.
- 1923-1933** – період радянської українізації.
- 1925** - заснування Одеської держдрами.
- 1925-1928** - літературна дискусія.
- 1926-1929** - робота О.Довженка на Одеській кінофабриці ВУФКУ.
- 1930** - процес Спілки Визволення України.
- 1946-1948** - ідеологічні кампанії "ждановщина".
- 1947-1951** - псевдонаукові сталінські дискусії.
- 1956** - початок хрущовської відлиги.
- 1964** - пожежа в державній бібліотеці АН в Києві.
- 1965** - перша хвиля арештів дисидентів.
- 1989** - ухвалення Закону про державний статус української мови.
- 1990** – прийняття Верховною Радою закону «Про свободу совісті та релігійні переконання»
- 1996**, 28 червня – прийняття Конституції України

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Рівень компетентності	Вид діяльності	Критерії оцінювання	Бали
елементарний	усна, письмова відповідь	відповіді характеризуються репродуктивністю, неусвідомленістю логіки та структури нового матеріалу	1
	науковий реферат, доповідь	змістовні, мають логічну структуру проте відсутні власні висновки	5
достатній	усна, письмова відповідь	відповіді характеризуються творчим пошуком, виявленням креативності (низький рівень)	2
	науковий реферат, доповідь	підготовлені за власно складеним списком літератури, мають логічну структуру, характеризуються ґрунтовністю аналізу та наявністю власних суджень	8
високий	усна, письмова відповідь	відповіді характеризуються ґрунтовністю, систематизованістю та інтегрованістю	3
	науковий реферат, доповідь	повідомлення, реферат підготовлені за власно складеним списком літератури, характеризуються ґрунтовністю аналізу та наявністю власних суджень, мають логічну та оригінальну структуру, повністю відповідають усім вимогам	10

МЕТОДИКИ АКТИВІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ

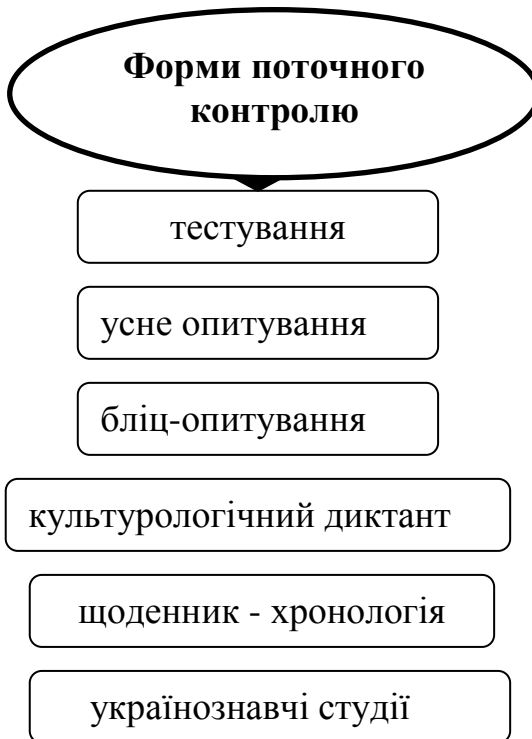

СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських та індивідуальних занять і має на меті перевірку рівня засвоєння студентом навчального матеріалу дисципліни.

Під час проведення семінарських занять застосовуються такі методи контролю, як усне та письмове опитування студентів з питань, визначених планом семінарських занять, дискусійне обговорення проблемних питань з теми заняття, письмове складання студентами тестів, культурологічний диктант, бліц-опитування.

Поточний контроль, який застосовується під час індивідуально-консультативних занять, здійснюється за допомогою відповідних тестів в усній або письмовій формі. Такий контроль застосовується по відношенню до тих студентів, які мають поточну заборгованість із поважних причин.

ПІДСУМКОВЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАЬ СТУДЕНТІВ

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ЕКЗАМЕН

1. Поняття „культура”, „українська культура”. Місце і роль культури у формуванні особистості та суспільства.
2. Виникнення та еволюція поглядів на культуру в європейській культурологічній думці.
3. Матеріальна культура українського народу та її складові частини;
4. Духовна культура українського народу та її складові частини.
5. Співвідношення національної і світової культури. Місце української культури в контексті світової.
6. Трипільська культура та її значення у формуванні культури слов'янських народів, українського зокрема.
7. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль дохристиянського періоду Київської Русі.
8. Українська міфологія як основа культуротворчості людини;
9. Релігійні вірування та усна народна творчість східних слов'ян;
10. Київська Русь – якісно новий етап у розвитку слов'янської культури.
11. Прийняття християнства та його значення в розвитку культури Київської Русі.
12. Розвиток літописання, літератури, фольклору періоду Київської Русі.
13. Кам'яне, храмове містобудування Київської Русі.
14. Мистецтво Київської Русі (іконопис, фрески, мозаїка, книжкова мініатюра та ін.).
15. Культура Київської Русі періоду феодальної роздробленості (освіта, літописання, література).
16. Умови розвитку національно – культурного та релігійного життя за литовсько – польських часів.
17. Культура Галицько – волинського князівства;
18. Національно – культурне піднесення другої половини XVI – першої половини XVII ст.
19. Острозький культурний осередок та його роль в розвитку культури України.
20. Виникнення братств та їх роль у відродженні національної культури.
21. Культура українського козацтва.
22. Просвітницькі реформи П.Могили. Розвиток книгодрукарства. Духовна і світська література.

23. Внесок гетьмана Івана Мазепи в розбудову української культури.
24. Києво – Могилянська академія (колегія) в XVII – XVIII ст. – загальноукраїнський навчальний заклад.
25. Розвиток образотворчого мистецтва та архітектури в другій половині XVII – XVIII ст.
26. Стиль українського (козацького) бароко в архітектурі. Будівнича діяльність гетьманів.
27. Театральне мистецтво України XIX століття. Жанри кріпосного театру, аматорський театр, центри театального життя, видатні актори.
28. Розвиток української мови та літератури в XIX столітті. Асиміляційні заходи російського самодержавства щодо українського народу і його культури.
29. Т.Г.Шевченко в українській та світовій культурі.
30. Культура України періоду Центральної Ради;
31. Розвиток культури України 30 – 40 років XX століття. «Розстріляне відродження».
32. Наукова спадщина академіка М.С.Грушевського. Діяльність УАН.
33. Заснування кіностудій. О.П.Довженко та його значення для розвитку українського та світового кіномистецтва.
34. Ліквідація курсу на українізацію та запровадження сталінської лінії в національно – культурному процесі України.
35. Українська культура в роки Другої світової війни (1939 - 1945);
36. Процес „Спілка визволення України” як терор проти української наукової інтелігенції.
37. Український мистецький авангард та його доля. Творчість М.Хвильового, Л.Курбаса, В.Блакитного, П.Тичини, Ю.Яновського.
38. Особливості культури України радянського періоду.
39. Роль Лесі Українки та Івана Франка в українському національно – культурному русі;
40. Освіта, наука України в 70 – 80 – х роках XX століття.;
41. Літературно – мистецьке життя України другої половини XX століття. «Шістдесятники». Василь Симоненко, Ліна Костенко та ін.;
42. Політика «українізації», її наслідки для української культури. О.Шумський, М.Скрипник;
43. Культура України хрущовської «відлиги».
44. Державна символіка України, її культурно – історичне значення.

45. Культура української діаспори.
46. Модернізм в українському мистецтві XX століття.
47. Менталітет української культури: позитивне та негативне.
48. Народні звичаї та традиції українського народу.
49. Сучасне музичне мистецтво України: стильове різноманіття;
50. Масова культура та сучасне національне відродження України.,
51. Авангард та його основні напрямки.
52. Модернізм та його основні напрямки.
53. Постмодернізм: головні принципи.
54. Візантійська релігійна традиція в українській культурі.
55. Боротьба православ'я та католицизму як ситуація культурного вибору.
56. Феномен української греко – католицької церкви.
57. Романтизм в українській культурі.
58. Ліричний епос та його продовження в козацькій культурі.
59. Календарно – обрядова творчість.
60. Регіональні осередки народних промислів в Україні. Ткацтво, килимарство, вишивка.
61. Формування української національної самототожності.
62. Фольклор як виразник національної самосвідомості.
63. Етноміфологія українців як форма збереження індивідуального та засіб ідентифікації.
64. Найдавніші знаки – символи на території української землі.

ПРИКЛАД МОДУЛЬНОГО ЗАВДАННЯ

Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

Кафедра суспільних наук, українознавства та української мови
Підсумкова модульна робота з навчальної дисципліни
«Історія української культури»

ЗАВДАННЯ № 1

I. Елементарний рівень

Виконати тести:

1. Із чікими іменами пов'язане українське та європейське книгодрукування?:
  - a) Івана Федоровича;
  - b) Йоганна Гуттенберга;
  - c) Петра Могили;
  - d) Єлизавети (Гальшки) Гулевичівни.

2. На мистецтво якої країни Візантія мала найбільший вплив?
  - a) Болгарії;
  - b) Київської Русі;
  - c) Греції;
  - d) Грузії.

3. Що властиве стилю українського козацького бароко?
  - a) парадність і зовнішній блиск;
  - b) прагнення до екзотики;
  - c) незвичайне;
  - e) нечуване.

II. Достатній рівень

Дати відповіді на питання:

1. Важливим виявом національного самопізнання українства стали твори М.Костомарова, І.Нечуя – Левицького. Які саме?
2. Особливості якого світосприймання ввібрала в себе архітектура християнського храму в Київській Русі?
3. Назвіть громадських і політичних діячів – «шістдесятників».

III. Високий рівень

Виконати творче завдання:

1. Як ви розумієте тезу, що, з одного боку, культура – це все, що створено людиною, а з другого, що культура – це умова розвитку людини?

Зав. кафедри _____

Викладач

_____

Затверджено на засіданні кафедри

Протокол № _____ від « _ » _____ 201_р.

Шкала нарахування підсумкових балів

Оцінка за системою ECTS	Оцінка за бальною шкалою	Оцінка національною шкалою	Якісні критерії знань
A		5 (відмінно)	Глибокі знання, можлива незначна кількість помилок
B, C		4 (добре)	Міцні знання з можливими кількома помилками
D, E		3 (задовільно)	Непогані знання, але є значна кількість недоліків
FX, F		2 (незадовільно) з можливістю повторного складання	Недостатні знання, слабо засвоєний матеріал, невміння самостійно викласти його зміст.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПОТОЧНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

15. Андріяненко В.І. Історія і теорія української і зарубіжної культури: Навч. посіб. / Східноукраїнський нац. ун – т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 176 с.
16. Антологія досліджень культури. Інтерпретація культури. – Санкт – Петербург: Университетская книга, 1998. - 728 с.
17. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 198 с.
18. Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
19. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – Ірпінь: Знання, 1991. – 240 с.
20. Грушевський М.С. Історія України – Русі / Під ред. П.С.Сохань. – К.: Наукова думка, 1994. – 235 с.
21. Енциклопедія українознавства. – К.: Вінол, 1995. – 536 с.
22. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688с.
23. Жулинський М.Г. Із забуття в безсмертя: Сторінки призабутої спадщини. – К.: Дніпро, 1990. - 446 с.
24. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – 116 с.
25. Іванишина В. Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. – К.: МП «Пам'ятки України», «Відродження», 1991. – 86 с.
26. Історія світової та української культури: Підручник / Під ред. В.А.Греченко, І.В.Чорного, В.А.Кушнерука, В.А.Режко. – К.: Літера, 2000. – 464 с.,
27. Історія української культури: Побут. Письменство. Мистецтво. Театр. Музика / Під ред. І.П.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.;
28. Історія культури України: Навч. посібник. – 2 – ге вид., доп. – К.: МАУП, 2001. – 256 с.
29. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Під ред. Б.І.Білик, С.М. Клапчук. – К.: Вища школа, 2000.- 606 с.
30. Історія української культури / Під ред. І.П.Крип'якевича. – 3 – е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000. - 656 с.
31. Історія української культури / Під ред. І.П.Крип'якевича. – 4 – е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. - 656 с

32. Історія української культури. У 5 – и т. т.1. : Історія культури давнього населення України / В.Д.Баран, І.А.Баранов та ін.; за ред. Ю.С.Асеев. – К.: Наук. думка, 2001. – 1135 с.
33. Історія українського мистецтва: В 6 – ти томах. Т. 5.: Радянське мистецтво 1917 – 1941 років. – 480 с.: іл.: - К., 1967. – 478 с.
34. Історія української та зарубіжної культури: навч. посібник / За ред. С.М.Клапчук, В.Ф.Остафійчук. – 4 – е вид., перероб. і доп. – К.: Знання – Прес, 2002. – 351 с.
35. Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів, вчителів / Ін – т українознавства Київського ун – ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Заповіт, 1994. – 319 с.
36. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / Житомирський інженерно технологічний ін – т. – Житомир: ЖІТІ , 2002. – 564 с.
37. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.
38. Культура українського народу: Навч. посібник для вузів / В.М.Русанівський, І.О.Вервес, М.В.Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 268 с.
39. Культура і побут населення України: Навч. посіб. для вузів / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
40. Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. / За ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004.- 368 с.
41. Культурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації / За заг. ред. В. М. Пічі – Львів: «Новий Світ- 2000», 2004. – 240 с.
42. Культурологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. - Ростов н / Д: Вид-во «Фенікс», 2000. - 608 с.
43. Культурологія. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / Під ред. доктора філос. наук, професора М.М.Заковича, І.А.Зязюна, О.М.Семашко та ін. - К.: Знання, 2007. – 566 с.
44. Культурна спадщина України: Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно - історичного середовища: Зб. оф. документів / відповід. ред. М.В.Гарник. – М.: Істина, 2002. – 336 с.
45. Культурологічний словник – довідник. – К.: ВД „Професіонал”, 2006. – 328 с.
46. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник / Під ред. проф. А.Яртиса та проф. В.Мельника. – Львів: Світ, 2005. – 568 с.
47. Литвин В. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – 728с.

48. Ліотар Ж.-Ф. Стан постмодерну / Пер. з фр. Н. А. Шматко - М.: Інститут експериментальної соціології; Спб.: Алетейя, 1998. - 160с.
49. Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури. - К.: АТ „Обереги”, 1992. - 80 с.
50. Митці України: Енциклопедичний довідник. - К.: УЕ, 1992. - 884 с.
51. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаний в українському народнім ун – ті. - Катеринослав: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. - 272 с.; 3 – є видання – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1970. - 272с.
52. Попович М.В. Нарис історії культури України. - 2 – е вид., випр. - К.: АртЕк, 2001. - 728 с.
53. Субтельний Орест. Україна: Історія. - К.: Либідь, 1992.- 368с.
54. Українська ікона XI – XVI ст.: Комплект репродукцій / Під ред. Л.С. Міляєва. - К.: Мистецтво, 1991.- 223 с.
55. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - К.: Либідь, 1991.- 640 с.
56. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С.О.Черепанова. - Львів: Світ, 1994. - 456 с.
57. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб / Б.І.Хорошун, Г.І.Гержод, Л.Г.Котик; Нац. транс. ун – т. - К., 2006. - 172 с.
58. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М.М.Заковича. - К.: «Знання», 2002. - 556 с.
59. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу, 1926 – 1930 / Упоряд. О.О.Нестуля, С.І.Нестуля. - Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. - 333 с.
60. Українська і зарубіжна культура : Навч. посіб. / За ред. К.В.Заблоцької. - Донецьк: Схід. видавн. дім, 2001. - 372 с.
61. Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І.Ф.Ляшенка. - К.: Либідь, 1996. - 416 с.
62. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб./ Під ред. О.А.Шевченка. - К.: Знання – Прес, 2003. - 278 с.,
63. Українська та зарубіжна культура: Підручник / Під ред. М.В.Кордона. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 576 с.,
64. Українське бароко та європейський контекст / Ред. кол. Костюк О.Г., Федорук О.К. та ін. - К.: Наукова думка, 1991. - 254 с.
65. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. - К.: Либідь, 1992. - 376 с.
66. Чмихов М.О. Давня культура. - К.: Либідь, 1994. - 288 с.

67. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура. – Х.: Знання – Прес, 2003. – 266 с.
68. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 258 с.
69. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Харківська державна академія культури. – Х.: ХДАК, 1999. – 194 с.
70. Юрій М.Ф. Історія світової та вітчизняної культури: Навч. посіб. – К.: Дакор, 2007. – 455 с.
71. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
72. Ятченко В.Ф. Історія духовної культури українського етносу: навч. посіб. Ч.1: Давня українська культура. – К.: Міленіум, 2004. – 148 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Навчальна програма.....	6
Тематичний план дисципліни.....	10
Методичні рекомендації до вивчення дисципліни.....	12
ТЕМА 1. Культура найдавнішого населення на території України.....	12
ТЕМА 2. Культура Київської Русі.....	26
ТЕМА 3. Культура Галицько – Волинського князівства.....	39
ТЕМА 4. Культура України кінця XIV – першої половини XVII століття.....	48
ТЕМА 5. Культура України другої половини XVII – XVIII століття.....	58
ТЕМА 6. Українське національно – культурне відродження (кінець XVIII – початок XX століття).....	72
ТЕМА 7. Культура України XX – початку XXI століття.....	100
Термінологічний словник.....	121
Тематика рефератів	125
Хронологія подій	126
Порядок і критерії оцінювання знань студентів.....	131
Підсумкове оцінювання знань студентів.....	135
Список рекомендованої літератури для підготовки до поточного та підсумкового контролю.....	141